

UNIVERZITA KARLOVA
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ
Studium občanské společnosti

Pavla Šamlotová

Terapeutický charakter sociálního zemědělství

Diplomová práce

Vedoucí práce: Mgr. Bc. Eliška Hudcová, Ph.D.

Praha 2022

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, 2022.

.....

Poděkování

Ráda bych zde poděkovala své vedoucí práce Mgr. Bc. Elišce Hudcové Ph.D. za odborné vedení, za pomoc a rady při vytváření této práce.

Abstrakt

Cílem práce je popsat terapeutický charakter sociálního zemědělství. Sociální zemědělství je relativně novou a dynamickou oblastí sociální ekonomiky a tato práce se zabývá terapeutickým charakterem sociálních farem z hlediska naplňování lidských potřeb. Jde o druh sociálního podnikání, jehož terapeutické aspekty jsou zkoumány na vybrané sociální farmě pomocí případové studie. Cílem práce je tedy popsat účinky, které má sociální zemědělství na své aktéry z terapeutického hlediska. Aktéry jsou zde chápány osoby se znevýhodněním, které jsou zaměstnány v sociálním podniku na sociální farmě. Teoretická část předkládá základ pro popis vztahu mezi člověkem a přírodou se zaměřením na zemědělskou oblast. Dále otevírá související koncepty jako je například Green care, animoterapie, zahradní terapie, multifunkční zemědělství a další. Empirická část pak zkoumá život na konkrétní farmě v České republice s důrazem na samotné aktéry a vliv činností prováděných v daném sociálním podniku.

Klíčová slova: sociální zemědělství, sociální farma, sociální podnikání, Green care, care farming, animoterapie, zahradní terapie, multifunkční zemědělství

Abstract

The aim of the thesis is to describe the therapeutic character of social farming. Social farming is a relatively new and dynamic field of the social economy. The thesis examines the therapeutic nature of social farms in terms of meeting human needs. It is a type of social entrepreneurship, the therapeutic aspects of which will be explored in a selected social farm through a case study. The aim of the thesis is to describe the effects that social farming has on its clients from a therapeutic point of view. The theoretical part presents a basis for describing the relationship between human and nature, that has positive psychological effects on human mental health. It also opens up concepts such as Green care, animal-assisted therapy, horticultural therapy, multifunctional agriculture and other. The empirical part explores life on a specific farm in the Czech Republic with an emphasis on the clients themselves who are employees of the social entrepreneurship through the lens of the therapeutic aspect of particular social farm.

Key words: social agriculture, social farming, social entrepreneurship, Green care, care farming, animal-assisted therapy, horticultural therapy, multifunctional agriculture

OBSAH

1	Úvod.....	7
1.1	Vymezení problému	7
1.2	Cíle práce.....	7
1.3	Provázanost s oborem Studia občanské společnosti	7
2	Teoretická část.....	9
2.1	Sociální ekonomika a sociální podnikání.....	9
2.2	Sociální zemědělství.....	13
2.2.1	Druhy sociálních farem	14
2.3	Rozměry sociálního zemědělství.....	14
2.3.1	Sociální integrace	15
2.3.2	Sociální práce	17
2.3.3	Ekologický a environmentální rozměr sociálního zemědělství.....	18
2.3.4	Lokální a komunitní rozvoj	19
2.4	Multifunkční zemědělství.....	20
2.5	Green care.....	21
2.6	Animoterapie	23
2.7	Zahradní terapie.....	24
2.8	Spojení člověka a přírody	26
2.8.1	Důsledky spojení člověka a přírody	26
2.8.2	Historie pozitivního kontaktu člověka a přírody	27
2.8.3	Care farming jakožto prostředek k vyrovnávání se se ztrátou blízkého.....	28
2.9	Sociální zemědělství v České republice	29
2.10	Sociální zemědělství v zahraničí	30
2.11	Naplňování životních potřeb	31
2.11.1	Teorie potřeb Abrahama Maslowa	31
2.11.2	Teorie potřeb Henryho Murraye.....	33
2.11.3	Potřeby z pohledu sociální práce dle Oldřicha Matouška	34
3	Empirická část.....	36
3.1	Výzkumné otázky	36
3.2	Metodologie.....	36
3.2.1	Případová studie	36
3.2.2	Techniky tvorby dat a výběr vzorku.....	37
3.2.3	Etika.....	39

3.3	Výzkumná část	40
3.3.1	Farma Toulcův dvůr – základní informace.....	40
3.3.2	Možnosti farmy.....	42
3.3.3	Hlavní aktivity aktérů	43
3.3.4	Hipoterapie	43
3.4	Analýza výsledků	44
3.4.1	Seberealizace	45
3.4.2	Překonávání překážek a náročnost práce.....	45
3.4.3	Péče, starostlivost a individuální přístup	47
3.4.4	Zodpovědnost	49
3.4.5	Komunita	50
3.4.6	Režim.....	51
3.4.7	Surovost přírody, přirozený koloběh a kontakt se smrtí.....	53
3.4.8	Práce na farmě v porovnání s jiným zaměstnáním.....	54
3.4.9	Výsledky práce a uspokojení.....	54
3.5	Terapeutický charakter farmy z hlediska naplňování potřeb	55
3.5.1	Teorie potřeba Abrahama Maslowa	56
3.5.2	Teorie potřeb Henryho Murraye.....	57
3.5.3	Potřeby z hlediska sociální práce dle Oldřicha Matouška.....	58
3.6	Shrnutí analytické části.....	60
4	Závěr.....	62

1 Úvod

1.1 Vymezení problému

Koncept sociálního zemědělství je významnou součástí občanské společnosti. Jedná se o druh sociálního podnikání provozovaného na tzv. sociálních farmách. Jde o unikátní propojení zemědělství a sociální integrace. Zemědělství nabízí širokou škálu činností, která na sociálních farmách slouží k zaměstnávání znevýhodněných osob na trhu práce, jež mohou být z mnoha různých důvodů vyloučeni z trhu nebo je jim tam omezen přístup. Jedná se například o zdravotní postižení a to jak fyzické tak psychické. Mimo integračního zaměstnávání mohou mít farmy i funkci vzdělávací a či být prostorem pro provozování dalších sociálních služeb. Tato diplomová práce se zaměřuje na terapeutický charakter sociálního zemědělství, a to konkrétně optikou naplňování lidských potřeb. Jako teoretická východiska k naplňování lidských potřeb slouží díla Abrahama Maslowa, Henryho Murraye a Oldřicha Matouška. Jedná se o stále relativně novou oblast, která si zasluhuje širšího studia. V teoretické části jsou dále představeny některé náhledy na spojení člověka a přírody. Sociální farmy jsou zde uvedeny jakožto součást sociálního podnikání, což je důležitá složka občanské společnosti. Práce se zaměřuje také na sociální integraci, pro kterou sociální farmy otevírají prostor. V empirické části je pomocí případové studie zkoumáno, jak jsou terapeutické účinky sociálního zemědělství vnímány konkrétními aktéry dané sociální farmy, kterými jsou osoby znevýhodněné na trhu práce a zaměstnané na sociální farmě. Dále je ověřována platnost vybraných pojetí naplňování lidských potřeb, a to právě prostřednictvím zemědělských činností na farmě.

1.2 Cíle práce

Cílem práce je deskripce terapeutického charakteru sociálního zemědělství na příkladu jejích aktérů, jimiž jsou osoby znevýhodněné na trhu práce zaměstnané na dané sociální farmě. Práce rozšiřuje spojitost mezi přírodou a člověkem a pomocí případové studie zkoumá a popisuje tento vztah na konkrétní sociální farmě. Analýza výsledků bude vycházet také z konceptů naplňování lidských potřeb.

1.3 Provázanost s oborem Studia občanské společnosti

Sociální zemědělství a konkrétně sociální farmy jsou významnou součástí sociálního podnikání, a to je významnou součástí občanské společnosti. Tyto koncepty jsou zvláště podrobně rozebírané v následujících kapitolách. Ekologická ekonomka Nad'a Johanisová popisuje sociální podniky jako ekonomickou entitu, která je součástí trhu a prodává své

produkty nebo služby. Je autonomní k veřejné sféře, naplňuje veřejně prospěšný cíl a má demokratickou vlastnickou strukturu, tedy rozhodování probíhá na základě rovných demokratických principů. Důležitým znakem je i to, že sociální podnik nerozděluje celý zisk svým podílníkům, nýbrž ho investuje dál k naplňování daného veřejně prospěšného cíle (Johanisová, 2015, s. 61-62). V sociálním zemědělství v České republice je činnost dělena obvykle do tří skupin, a to integrační zaměstnávání osob, které mají znevýhodněný vstup na otevřený trh práce, dále faremní činnosti pomáhající přípravě do zaměstnání, pracovní rehabilitace, terapie a poskytování sociálních služeb a v neposlední řadě to mohou být i vzdělávací aktivity určené pro sociálně znevýhodněné skupiny obyvatel, ale i školám či veřejnosti, díky čemuž je rozvíjen a podporován pozitivní vztah k venkovským komunitám a venkovu (Hudcová et. al, 2019, s. 7). Z institucionálního hlediska jsou sociální farmy legislativně vymezené mnohdy jako zapsané spolky, obecně prospěšné společnosti či zapsané ústavy, čímž jsou součástí organizované občanské společnosti. Sociálních farem jsou v České republice již přes tři desítky (Sociální zemědělství, 2022) a jedná se o stále se rozvíjející oblast, která si zaslouhuje zvyšující se pozornost.

2 Teoretická část

2.1 Sociální ekonomika a sociální podnikání

Nejprve je třeba stručně vymezit sociální ekonomiku, do které sociální zemědělství a sociální farmy patří a jedná se o jakýsi zastřešující koncept.

Evropská unie vydala v roce 2002 *Chartu sociální ekonomiky*, která potvrzuje a přijímá rozmanitost tohoto odvětví, ale vymezuje některé společné znaky, které jsou těmto entitám společné. Jsou jimi: „*nadřazenost jedince a sociálního cíle nad kapitálem, dobrovolné a otevřené členství, demokratické řízení členy – maximální zapojení členů / pracovníků do rozhodování, spojení zájmů členů / uživatelů a veřejné prospěšnosti, přijetí principů solidarity a zodpovědnosti, nezávislost ve vztahu k veřejné správě a autonomie řízení, podstatná část zisků z aktivit je určena na rozvoj podniku, ve prospěch rozvoje služeb členům a ve prospěch veřejného zájmu.*“ (Charta sociální ekonomiky, 2002). Americký vědec Gregory Dees popisuje fenomén sociálního podnikání jakožto relativně novou záležitost ve smyslu normativního vymezení. Jedná se ale o koncept, který je v jistém slova smyslu součástí společnosti od nepaměti. Sociální podnikatelé tu byli vždy, jen neměli toto označení. Jsou to původci mnoha institucí, které dnes bereme za samozřejmé. Jedná se o lidi, kteří vidí někde příležitost ke zlepšení. Jsou to podnikatelé objevující nové způsoby pomoci ohroženým, stimulují hospodářský pokrok, hledají a nalézají efektivnější řešení společenských problémů. Sociální podnikání otevírá možnosti spolupráce mezi sektory ziskovým a neziskovým, či hybridním. Jeho vymezení zastírá mezi těmito sektory hranice a otevírá nové příležitosti vývoje. Americký filosof Peter Drucker popisuje příležitost ve smyslu možnosti vytvoření hodnot. Pojem „příležitost“ je významný v mnoha dnešních definicích podnikání. Podnikatelé jsou lidé, kteří vidí namísto problémů naopak možnosti (Dees, 1998, s. 1-2).

Sociální podnikání a ekonomika jsou pojmy, které se v České republice začaly hojněji objevovat zejména po roce 2000. To bylo následně o čtyři roky později výrazně podpořeno vstupem České republiky do Evropské Unie. Ta velmi výrazně pomáhá sociální ekonomice svými dotačními programy, a postupně pronikají tyto koncepty do širšího povědomí stále více (Fraňková, 2019, s. 3). Dle Michaela Gordona je velmi obtížné sociální podnikání přesně definovat, protože v sobě zahrnuje velmi širokou škálu aktivit od zaměstnávání znevýhodněných osob, sociální péči, dobrovolnické činnosti přes kulturní aktivity, zdravotní péči, charitativní činnosti až po vzdělávání a obchodní služby (Gordon, 2015, s. 2). Trefně tuto neukotvenost vyjadřuje citace Simona Teasdale: *"Sociální podnik má různý význam pro různé lidi napříč časem i obsahem."* (Teasdale, 2012, s. 113). I právní formy sociálních

podniků zahrnují velké rozpětí možností, jako například družstva, asociace, nadace, rozvojové organizace a další, což jen potvrzuje obtížnou uchopitelnost sociální ekonomiky (Gordon, 2015, s. 28).

Definice sociálního podniku dle TESSEA, což je síť sdružující jednotlivce, organizace a další instituce s cílem prosazovat sociální ekonomiku a sociální podnikání, zní: „*Sociálním podnikem se rozumí „subjekt sociálního podnikání“, tj. právnická osoba založená dle soukromého práva nebo její součást nebo fyzická osoba, které splňují principy sociálního podniku. Sociální podnik naplňuje veřejně prospěšný cíl, který je formulován v základacích dokumentech. Vzniká a rozvíjí se na konceptu tzv. trojího prospěchu – ekonomického, sociálního a environmentálního.*“¹ Definice integračního sociálního podniku pak zní následovně: „*Integračním sociálním podnikem se rozumí „subjekt sociálního podnikání“, tj. právnická osoba založená dle soukromého práva nebo fyzická osoba, které splňují principy integračního sociálního podniku. Integrační sociální podnik naplňuje veřejně prospěšný cíl, kterým je zaměstnávání a sociální začleňování osob znevýhodněných na trhu práce, a tento cíl je formulován v základacích dokumentech. Vzniká a rozvíjí se na konceptu tzv. trojího prospěchu – ekonomického, sociálního a environmentálního.*“²

Dle Zuzany Rennerové jsou tyto principy trojího prospěchu v různém poměru na základě konkrétní potřeby daného podniku. Společnými znaky jsou například důraz na dobré mravy podniku, transparentní nakládání se ziskem a jeho přerozdělování na další rozvoj podniku a samozřejmě naplňování deklarované společensky prospěšné činnosti (Rennerová, 2018). Americký vědec Gregory Dees, který je výraznou osobností v propagaci sociálního podnikání, přisuzuje sociálním podnikatelům přívlastek vytrvalosti. Jde o klíčový prvek, který spolu s flexibilitou vytváří schopnost přizpůsobovat se změnám za pochodu. Významným rysem sociálního podnikání jsou sociální inovace, což zahrnuje průkopnické řešení problému, nalezení efektivnějšího postupu či udržitelnější způsob výroby. Vzniká tak nová sociální hodnota, která pochází přímo ze sociálního podnikání a je považována za společensky prospěšnou. Obecně podnikatelé, sociálních podnikatelů nevyjímaje, neustále hledají výhodnější a efektivnější způsoby řešení. Nemusí jít vždy nutně o nový produkt či službu. Inovativním může být i použití již existující myšlenky neotřelým způsobem. S novými přístupy je ale často spojen i neúspěch, který ale úspěšní sociální podnikatelé chápou jako výzvu pro další příležitost k učení. Když narazí na překážku, nehroučí se, ale naopak se ptají,

¹ České sociální podnikání – Principy a definice. *České sociální podnikání – Úvod* [online]. Copyright © [cit. 13.03.2022]. Dostupné z: <https://ceske-socialni-podnikani.cz/socialni-podnikani/principy-a-definice>

² tamtéž

jak vzniklou situaci překonat a využít (Dees, 1998, s. 4-5). Přijímání ekonomických rizik je pro sociální podnik složitější, protože mívají limitovanější a proměnlivější zdroje. Schopnost přizpůsobovat se změnám okolností a podmínek je pro vedení sociálních podniků i pro jejich zaměstnance klíčová (Dohnalová et. al, 2015).

Sociální podniky lze nahlížet skrze jejich sociálně integrační funkci. Hlavním cílem integračního sociálního podniku je vytvoření podmínek pro zaměstnávání osob, které jsou na trhu práce z určitého důvodu znevýhodněny. Pod to spadají i doplňující aktivity podporující tuto integraci a pracovní uplatnění. Původně se tyto podniky zaměřovaly spíše na zdravotně znevýhodněné osoby, ale do této kategorie mohou spadat i další ohrožené skupiny a to mladí lidé ve věku 15-26 let, kteří jsou ohroženi sociálně patologickými jevy či kteří opustili ústavní zařízení, dále osoby bez domova, osoby po výkonu trestu, oběti trestné činnosti jako například oběti domácího násilí či obchodu s lidmi, rovněž sem spadají osoby pečující o osobu blízkou, osoby dlouhodobě nezaměstnané, osoby se zkušeností se závislostí na návykových látkách a dále další nespecifikované osoby, které jsou sociálně vyloučené nebo sociálním vyloučením ohrožené či jsou uživateli registrované sociální služby (Dohnalová et. al, 2015). Začleňování ohrožených skupin můžeme chápat v naší moderní společnosti jako pohonným motorem jejího fungování. Jde obecně o podporování základních společenských hodnot jako je solidarita, lidská soudržnost, spolupráce. Tyto hodnoty je třeba podporovat univerzálně a v určitých oblastech společnosti ještě více. Ministerstvo práce a sociálních věcí vydalo v roce 2019 *Strategický rámec politiky zaměstnanosti do roku 2030*, ve kterém popisuje různé druhy znevýhodňování na trhu práce. Jde o skupiny osob, které jsou znevýhodněné například svým zdravotním stavem, nízkým vzděláním, věkem, zatížením exekucí, péčí o dítě nebo jinak závislou osobu, nebo jsou z různých důvodů diskriminováni, a to například na základě etnické příslušnosti, pohlaví či věku. Dále sem spadají i osoby tzv. jiného sociálního znevýhodnění, což jsou lidé například drogově závislí, lidé navracející se z vězení nebo lidé odlišného sociokulturního původu mající problémy se začleněním ve společnosti. Ke všem těmto skupinám je třeba přistupovat individuálně, protože jen takový přístup je schopen naplnit jejich specifické potřeby (MPSV, 2019, s. 58-59).

Další zdroje uvádí, že do ohrožených skupin patří mimo osob se zdravotním postižením i osoby s vypracovaným individuálním akčním plánem, osoby nekvalifikované či s nízkou kvalifikací, osoby starší 55 let, absolventi, mladí do 24 let, osoby po skončení rodičovské dovolené, osoby po propuštění z výkonu trestu odnětí svobody a osoby se záznamem

v evidenci rejstříku trestů.³ Z pohledu sociálních podniků se jedná k výše zmíněným ještě o osoby bez přístřeší, oběti trestné činnosti, oběti domácího násilí, oběti obchodu s lidmi, osoby pečující o osobu blízkou, osoby se zkušeností se závislostí na návykových látkách, osoby dlouhodobě nezaměstnané a další nespécifikované sociálně vyloučené osoby, které již sociálně vyloučené jsou nebo by mohly být sociálním vyloučením ohrožené.⁴

Autorky Petra Francová a Gabriela Kurková z neziskové organizace *P3 – People, Planet, Profit* popisují široké rozpětí typů zaměstnání pro znevýhodněné osoby v sociálních podnicích. Jde například o služby v gastronomickém odvětví, hotelnictví a související služby, recyklační provozy, úklidové služby, zahradnické a technické služby, zemědělství, výroba, oblast kultury a další. Velmi oblíbené jsou u zaměstnanců práce zahradnické a technické služby. Často jsou technické a zahradnické služby kombinovány a patří sem kupříkladu zakládání zahrad, udržování zeleně, řezání křovin, pěstování rostlin a stromů jako i udržující péče o ně, dále údržbářské práce, odstraňování sutin, malířské a natěračské práce a další (Francová a Kurková, 2015, s. 6-12).

Zuzana Rennerová se v analýze sociálního začleňování upozorňuje na to, že potenciál sociálního podnikání, i přes zvyšující se povědomí, není ještě stále zdaleka využit. Aby se tato situace mohla zlepšit, je třeba provádět neustále osvětu o všech jedinečných výhodách sociálního podnikání a snažit se více propojit soukromý, veřejný a neziskový sektor. Dále je vhodné motivovat společnost k podpoře této části ekonomiky například tím, že se bude zvyšovat informovanost o konkrétních výrobcích a službách, které jsou udržitelné a společensky odpovědné (Rennerová, 2018, s. 5-10). Výraznou výhodou se stává za poslední roky zvyšující se trend uvědomělého nakupování, kam spadá zjišťování si podrobného kontextu výroby produktů, jejich udržitelnost či uhlíková stopa a další aspekty. I tento trend posledních dekad podporuje výrazně sociální podnikání a je jeho důležitým hnacím motorem.

Rennerová dále zdůrazňuje nutnost zvyšovat informovanost v oblasti sociální ekonomiky: „*Je naprosto nezbytné navyšovat obecnou informovanost o přínosech sociálního podnikání, vyzdvihovat příklady dobré praxe, propojovat soukromý, veřejný a neziskový sektor a motivovat veřejnost k zodpovědnému nákupu výrobků a služeb*“ (Rennerová, 2018, s. 10).

³ Podpora zaměstnanosti osob znevýhodněných na trhu práce | SOVZ. *SOVZ* | *Sociálně odpovědné veřejné zadávání* [online]. Copyright © Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR, projekt [cit. 19.08.2021]. Dostupné z: <https://www.sovz.cz/temata/podpora-zamestnanosti-osob-znevychodnenych-na-trhu-prace/>

⁴ Osoby znevýhodněné na trhu práce – Komora Sociálních Podniků. *Komora Sociálních Podniků – a společensky odpovědných organizací* [online]. Copyright © 2014 [cit. 20.08.2021]. Dostupné z: <https://www.komora-socialnich-podniku.cz/socialni-podnikani/osoby-znevychodnene-na-trhu-prace/>

2.2 Sociální zemědělství

V této kapitole je představen pojem sociální zemědělství, který je rozveden v následujících podkapitolách v dalších konceptech, které jsou s ním příbuzné. Sociální zemědělství je realizováno v zemědělských provozech, které jsou dále v práci označované jako sociální farmy.

Sociální zemědělství je relativně novým proudem v sociální ekonomice, které se stále soustavně vyvíjí a rozšiřuje. Jde o inovativní způsob využití zemědělství na poli terapie, sociálních služeb, sociální rehabilitace a integrace a podpory venkovského prostředí. Místní rozvoj je důležitou součástí sociálního zemědělství, kdy dochází zde ke zvyšování ekonomické a environmentální udržitelnosti venkovských oblastí. Sociální zemědělství otevírá pracovní možnosti osobám, které mají specifické potřeby a mohou si zde zlepšit zdravotní a sociální stav. Na sociální farmě mají aktéři možnost se díky specifickým aktivitám učit novým dovednostem v interakci s rostlinami, zvířaty, půdou a přírodou všeobecně. (Dohnalová et. al, 2018, s. 61-62). „*Mnohé sociální farmy se profilují jako klasické integrační sociální podniky. Všechny sociální farmy naplňují status veřejné prospěšnosti.*“ (Dohnalová et. al, 2018, s. 62).

Systematickému rozvoji tohoto konceptu pomohl v České republice mezinárodní projekt probíhající od ledna roku 2011 do ledna roku 2014 nesoucí název *Multifunctional Agriculture in Europe*.⁵ Šlo o unikátní spojení perspektiv na sociální zemědělství evropskými státy, což přispělo svým ke konceptualizaci pojmu v České republice.⁶

Sociální zemědělství souvisí úzce s již zmiňovaným pojmem sociální integrace. Jedná se o prostor, který představuje možnosti integrování sociálně, zdravotně či jinak znevýhodněných osob, jak bylo vysvětleno výše. Sociální zemědělství je provozováno na konkrétních sociálních farmách, které mají většinou podobu sociálního podniku. Je třeba upozornit na širokou variabilitu těchto podniků, protože každá farma je velmi individuální. Nelze stoprocentně říci, že každá sociální farma je zároveň i sociální podnik. Sociální farmy v České republice mívají vlastnosti sociálního podniku ve větší či menší míře. V mnoha případech funguje na farmách spolupráce dvou subjektů, a to podnikatelského ziskového soukromého subjektu a na druhé straně neziskového subjektu, který se zaměřuje právě

⁵ Multifunctional Agriculture in Europe – Social and Ecological Impacts on Organic Farms – Multifunctional Agriculture in Europe – Social and Ecological Impacts on Organic Farms – FeedingKnowledge. home – FeedingKnowledge [online]. Dostupné z: https://www.feedingknowledge.it/home/-/bsdip/11148/en_GB

⁶ Výstupem byly mimo jiné i materiály sloužící k dalšímu předávání vědomostí o tomto pojmu. Hlavními čtyřmi cíli projektu bylo podpora a propagace sociálního zemědělství, podpora venkovských oblastí pomocí organizovaných informačních sítí, rozvoj sociální práce ve spojení se sociálním zemědělstvím a vytvoření vazeb mezi sociálním zemědělstvím a dalšími aktivitami napříč Evropou.

na sociální služby, vzdělávání, sociální integraci a další neziskové aktivity. Významnými společnými znaky sociálních farem jsou prostor a náplň práce. Prostorem je zemědělské prostředí většinou venkovské a náplň práce je rozmanitá škála činností spojená se zemědělstvím, tedy péče o něco živého s vázaností na půdu, lokální komunitu a související vztahy.⁷ Pokud sociální farma není v pravém slova smyslu sociálním podnikem, má ze své podstaty blízko k tomu jím být. Definici sociálního podniku a přesnější rozřazení ztěžuje i ona těžce uchopitelná a neúplně ukotvená definice sociálního podniku, o které bylo referováno již výše v kapitole o sociální ekonomice.

2.2.1 Druhy sociálních farem

Dle Tomáše Chovance a kolektivu lze sociální zemědělství dělit například podle jeho cílů a zaměření. Taková kategorizace v sobě obsahuje tři hlavní proudy, a to zaměření se na produkci, na sociální služby a podporu a do třetice na komunitní a vzdělávací činnosti. Do první skupiny týkající se zaměření na produkci spadá vytváření pracovních míst pro znevýhodněné skupiny osob v zemědělství třeba i za pomoci různých státních i nestátních finančních příspěvků a podpor. Do zaměření na služby a podporu patří činnosti, které podporují snazší integraci daných znevýhodněných jedinců. Cílem je přiblížit jim vstup na pracovní trh bez překážek. Náleží sem ale i sociální intervence zaměřující se na aktivizaci a sociální rehabilitaci osob, které z různých důvodů nemají za cíl se dostat na běžný pracovní trh. Třetí neméně významnou skupinou sociálního zemědělství dle zaměření v sobě obsahuje komunitní a vzdělávací činnosti, které jsou určené mnoha cílovým skupinám včetně dětí, dospívajících, dospělých, seniorů, zkrátka celé široké veřejnosti. Patří sem aktivity přispívající k pozitivnímu vnímání přírody. Jde o osvětu na poli rozvoje venkovských komunit a oblastí. Primárním aktérem sociálního zemědělství a výše zmíněných cílů je farma, která ale může svůj prostor a možnosti propůjčovat dalším subjektům majícím podobné cíle, jako například různé regionální spolky a další lokální uskupení (Chovanec et. al, 2015, s. 9).

2.3 Rozměry sociálního zemědělství

V následujících podkapitolách jsou rozebrány některé vybrané oblasti sociálního zemědělství, které jsou vhodné pro účely této práce. Jsou jimi sociální integrace potažmo inkluze a rehabilitace, dále sociální práce, ekologický a environmentální rozměr sociálního zemědělství a dále také lokální a komunitní rozvoj.

⁷ České sociální podnikání – Sociálnímu zemědělství se v ČR daří. *České sociální podnikání – Úvod* [online]. Copyright © [cit. 13.07.2021]. Dostupné z: <https://ceske-socialni-podnikani.cz/socialni-podnikani/clanky/3032-socialni-zemedelstvi>

2.3.1 Sociální integrace

Významnou funkcí sociálního podnikání a sociálního zemědělství je sociální integrace. Sociální integrace je cílem a účelem sociální práce a sociální práce je nástrojem pro sociální integraci. Jednou z metod je pracovní integrace, tedy začleňování do na trh práce, jinou jsou sociální služby, které také napomáhají sociální integraci. Sociální práce je vědecký obor i praktický nástroj, který vede ke zlepšení kvality života jedince, skupiny i komunity.

Sociální integrace lidem žít nezávislý způsob života. Dle Manuálu zaměřeného na integraci osob se zdravotním postižením lze takový život definovat jako stav, kdy má jedinec sociální, politické, ekonomické a kulturní možnosti výběru rovnocenné možnostem nepostižených osob. Mezi aspekty, které znesnadňují život lidem se zdravotním postižením, patří existující sociální stigmatizace, bariéry v životním prostoru zejména technické, dopravní, komunikační či architektonické, dále sem může patřit nevhodně zvolená vzdělávací politika či nezabezpečení dostatku pracovních míst s vhodnými podmínkami (Podešva, 2007, s. 7-10).

Dle Libora Podešvy lze dále socializační proces sociální integrace rozdělit na čtyři fáze podle úrovně začlenění. Nejnižším stupněm je *inferiorita*, což je vyloučení ze společnosti, při kterém jsou osoby odkázány na péči druhých a zajištění základních životních potřeb druhými, kvůli čemuž je lze označit jako nesamostatné. Následující fází je *utilita*, jež je charakteristická částečnou samostatností a částečným začleněním do společnosti, ale je zde stále silná závislost na pečovateli v mnoha oblastech života. Třetí stupeň náleží *adaptaci*, která je charakterizovaná schopností přizpůsobování jedince společenským podmínkám, tedy je zde zřetelné i zpětné přirozené akceptování a začleňování prostředím. Poslední a nejvyšší fáze se nazývá *integrace* a zde jde již o plné začlenění osoby do společnosti a splynutí s ní. Vyznačuje se již relativní samostatností a nezávislostí. Není zde již potřeba zvláštního přístupu a jedinec dokáže adekvátně kompenzovat případné důsledky svého postižení, které ho v neomezuje v pracovním a společenském životě (Podešva, 2007, s. 11-12).

Pedagog Josef Slowík věnující se inkluzi ve školství, rozděлил sociální integraci na osm fází, které jsou uplatnitelné pro sociální inkluzi obecně včetně tohoto případu. Nejvyšším stupněm integrace je úplné začlenění ve společnosti, kdy se jedinec může bez problému účastnit běžných aktivit. Na druhé příčce je *účast inhibovaná*, kdy dochází k mírnému omezení kvůli dané příčině vylučování. Třetím stupněm je *omezená účast*, která je definovaná jako nemožnost participovat v běžných činnostech. Čtvrtou fází je *zmenšená účast*, kdy člověk nemůže navazovat kontakty a komunikace je omezena pouze na členy rodiny či nejbližších skupin. Pátá se nazývá *ochuzené vztahy*, při které jedinec trpí výrazným psychickým či fyzickým omezením bez možnosti zlepšení v budoucnu. Následujícím stupněm

jsou tzv. *redukované vztahy*, což znamená schopnost udržování vztahů pouze k jedinci či maximálně malé skupině osob. Předposlední fáze se nazývá *narušené vztahy*, ve které schopnost udržovat jakékoliv vztahy takřka neexistuje. Posledním stupněm sociální integrace je *společenská izolovanost*, která popisuje osoby úplně izolované od společnosti. U této skupiny je proto těžko zjistitelná míra integrace a možnosti daného jedince.⁸

Sociologická teorie popisuje omezení a vyloučení člověka z pracovního trhu jako velmi zásadní pro jeho život. Nejen že přijde o příjem zajišťující jeho potřeby, ale je vyloučen i z důležité sítě společenských interakcí. Takové vyloučení je právě kvůli tomu často následováno dalšími druhy sociálního vyloučení jako je chudoba, vyloučení z poskytování služeb a vztahů. Službami jsou myšleny v rámci domácnosti například dodávky energie a vody a v rámci mimo domácnost například doprava, finanční služby, občanská vybavenost a další. Vyloučení ze sociálních vztahů pak v sobě zahrnuje vyloučení z aktivit jako návštěvy přátel či rodiny, koníčky či dovolená. Dalším typem vyloučení ze sociálních vztahů je odstříhnutí od praktické či emocionální podpory, která se těmto lidem nedostává a může zahrnovat nemožnost oslovit někoho o pomoc, promluvit si s někým nebo si nechat od někoho poradit (Giddens, 2013, s. 460-461). Právě snaha o pracovní začleňování může být efektivní cestou k zmírnění výše zmíněných dopadů vyloučení z trhu či omezení přístupu na něj. Italská studie z roku 2019 se zaměřila na společensky vyloučené zranitelné lidi pracující na farmě, kteří si zemědělskými aktivitami zlepšili širokou škálu sociálních schopností. Mezi ně patří respektování pravidel a rolí v komunitě, udržování pozornosti a bdělosti, zacházení s majetkem a související zodpovědnost za něj, řešení nenadálých problémů, spolehlivost, produktivita, pečování o druhé, socializace, jasná a bezprostřední komunikativnost, organizační schopnosti, flexibilita, iniciativnost a autonomie (Moruzzo et. al, 2019, s. 1-15). Zlepšování se v těchto vlastnostech a schopnostech zásadně pomáhá aktérům zlepšit si svou pozici na pracovním trhu a být na něm více konkurenceschopnými.

Součástí sociálních služeb je sociální rehabilitace, která je z pohledu sociální integrace v právním smyslu definován v Zákonu o sociálních službách, který v sobě zahrnuje mimo jiné nácvik dovedností pro zvládání péče o vlastní osobu, soběstačnosti a dalších činností vedoucích k sociálnímu začleňování, zprostředkování kontaktu se společenským prostředím jako například nácvik chování v různých společenských situacích, dále výchovné, vzdělávací a aktivizační činnosti, pomoc při uplatňování práv, oprávněných zájmů a při obstarávání

⁸ Speciální pedagogika: Integrace a inkluze. *Metodický portál RVP – Modul Články* [online]. Dostupné z: <https://clanky.rvp.cz/clanek/c/s/16169/SPECIALNI-PEDAGOGIKA-INTEGRACE-A-INKLUZE.html/>

osobních záležitostí.⁹ V konceptu sociálního zemědělství se sociální služby uplatňují a proto spolu tyto dvě záležitosti úzce souvisí.

Sociologická teorie dále nahlíží na znevýhodněné skupiny z hlediska vyloučení ze společnosti, tedy hovoří o tzv. sociální exkluzi, kam by navíc ještě spadaly osoby pohybující se na jejím okraji. Společnost sociálně vylučuje osoby například na základě rasy, národní příslušnosti, pohlaví, genderu, zdravotním stavu, psychické nemoci, závislosti, chudoby, sexuální orientace, inteligence, politických názorů, náboženství, vzdělání, kriminální minulosti, vzhledu, ale i například na základě specifického trávení volného času (Giddens, 2013).

2.3.2 Sociální práce

„Sociální práce je společenskovední disciplína i oblast praktické činnosti, jejímž cílem je odhalování, vysvětlování, zmírňování a řešení sociálních problémů (např. chudoby, zanedbávání výchovy dětí, diskriminace určitých skupin, delikvence mládeže, nezaměstnanosti). Sociální práce se opírá jednak o rámec společenské solidarity, jednak o ideál naplňování individuálního lidského potenciálu. ... U klientů, kteří se již společensky uplatnit nemohou, podporuje sociální práce co nejdůstojnější způsob života.“ (Matoušek et. al, 2001, s. 11). Dle Zastrowa a Americké asociace sociálních pracovníků se sociální práce zaměřuje na podpoření klienta při řešení problémů, nápomoc při komunikaci například s agenturami, které mu dále poskytnou další služby, opora při prosazování humanitních a efektivních podmínek při získávání podpory, ale i obecně příznivý vliv na sociální politiku v dané zemi a její rozvoj (Matoušek, 2003, 13-14).

Díky jednomu z cílů sociálního zemědělství, kterým je sociální integrace v zemědělském prostředí, je v automatické interakci se sociální prací a může být jedním z jejich nástrojů. Koncept sociální práce je v České republice poněkud roztržštěný. Existují velké rozdíly v tom, jak je na různých místech sociální práce chápána a pojímána. Stejně tak kvalita se liší případ od případu a daný výkon je závislý i na lokálních podmínkách dané obce, pod kterou sociální práce spadá (Rennerová, 2018, s. 21-25). Sociální práci lze obecně v širokém slova smyslu chápat jako snahu o zvyšování kvality života lidí ze znevýhodněných skupin.

⁹ *Zákon pro lidi – Sbírka zákonů ČR v aktuálním konsolidovaném znění* [online]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2006-505#cast2>

2.3.3 Ekologický a enviromentální rozměr sociálního zemědělství

Významnou dimenzí tohoto typu zemědělství je jeho enviromentální funkce. Je to snaha o život v harmonii s přírodou a úsilí o co nejvyšší ochranu před jejím poškozováním a ničením (Todorova a Parzhanova, 2021, s. 645-652).

Dle Heinla lze rozlišovat mezi zemědělstvím intenzivním (např. konvenčním) a extenzivním (např. ekologickým). Extenzivní používá co nejméně externích vstupů, čímž jsou myšleny například aditivní průmyslová hnojiva, chemické ochranné látky, dále i chemicky upravená krmiva a veterinární léčiva. Je zde dáván důraz na přirozené přírodní procesy a například úrodnost půdy je podpořena výstupy živočišné výroby, nikoliv uměle. Naopak intenzivní zemědělství se zaměřuje spíše na efektivitu výroby z hlediska co nejvyšší produkce za co nejmenší náklady. U konvenčního zemědělství se na rozdíl od ekologického tolik nehledí na dlouhodobou udržitelnost postupů a související dopad na životní prostředí. Integrované zemědělství je pak na pomezí těchto dvou přístupů. Využívá prvky jak ekologického zemědělství, tedy udržitelný přístup ke krajině a uvědomělé ovlivňování životního prostředí, tak i konvenčního, což znamená například využívání průmyslových hnojiv, a i důraz na ekonomické hledisko zemědělství, které je zde více bráno v potaz (Heinl et. al, 2013. s. 5).

Ekologické zemědělství znamená mimo jiné zachovávat přirozený balanc přírody, využívat takové zemědělské postupy, které nenarušují ekologickou rovnováhu daného místa, respektovat místní klimatické podmínky a tradice určité lokality vycházející bezprostředně z kombinace přírodních faktorů dané oblasti (Todorova a Parzhanova, 2021, s. 645-652).

Dle Jana Moudrého je ekologické zemědělství speciálním druhem hospodaření, kdy je dáván důraz na životní prostředí a jeho možnosti a limity. Jde o respekt k přírodě ve smyslu nepoužívání chemických látek, které by mohly mít potencionálně škodlivé důsledky. Co se týče hospodářských zvířat, je třeba dbát na jejich potřeby a přizpůsobovat tomu chod zemědělství a ne naopak (Moudrý, 2007, s. 21-36).

Sociální farmy mohou (ale nemusí) plnit podmínky tzv. ekologického zemědělství. Mnoho sociálních farem nemá certifikaci ekologického zemědělství, ale environmentální odpovědnost naplňují kupříkladu trvalou udržitelností, odpovědností k půdě, používáním lehčí mechanizace, diverzifikací produkce či například kombinováním rostlinné a živočišné výroby. Ministerstvo zemědělství dále definuje ekologické zemědělství charakteristikami jako udržitelná produkce a kombinace moderních i tradičních postupů. Jednou z výhod používání méně škodlivých chemických prostředků je například snížení nákladů na čištění vody, protože ekologické zemědělství ji zatěžuje výrazně méně než konvenční typy zemědělství.

Hospodářská zvířata zde mají zajištěné co nejvíce přirozené podmínky reflektující jejich potřeby. Ekologické zemědělství produkuje kvalitní biopotraviny a prospívá tak člověku a přírodě.¹⁰ Specifické předpoklady ekologického zemědělství jakožto podmínky hospodaření nebo například označování bioproduktů definuje Zákon 242/2000 Sb. o ekologickém zemědělství.¹¹

2.3.4 Lokální a komunitní rozvoj

Koncept sociálního zemědělství je neodmyslitelně spojen s rozvojem venkova. Studie Todorové a Parzhanové se zaměřuje právě na vliv zemědělství na venkov. Nejde jen o místní obyvatele, kterým tento typ zemědělství přináší výhody jako například dostupnost organických a ekologicky vypěstovaných produktů, zvyšování biodiverzity či posilování místní komunity. Zainteresované jsou zde i větší ekonomické subjekty, které jsou místně vzdálenější. Jednou z významných výhod je zkrácení obchodního řetězce. Farmáři nabízejí k prodeji produkty rovnou spotřebitelům a není zde řada mezičlánků dalších obchodníků, kteří by kvůli svému zisku zvyšovali konečné náklady. Někteří farmáři kombinují se zemědělstvím také další druhy podnikání, aby byli ekonomicky lépe životaschopní. Jedná se například o spravování penzionů v oblasti farem či provozování cestovního ruchu pomocí prohlídek oblasti pro turisty a další přitažlivé aktivity pro veřejnost (Todorova a Parzhanova, 2021, s. 645-652).

V souvislosti s venkovskými oblastmi je třeba z pohledu sociologické teorie zmínit, že je v těchto územích sociální vyloučení ještě naléhavější než ve městech, a i proto je potřeba tyto oblasti náležitě podporovat. Ve vesnicích a málo obydlených oblastech je totiž horší přístup ke službám a dalším veřejným zařízením než ve městech. Důležitým faktorem je dostupnost veřejné dopravy, která je v těchto oblastech omezená, a má výrazný vliv na sociální vyloučení lidí žijících v těchto územích. Pokud například jedinec či domácnost nevlastní automobil a veřejná doprava je zde velmi omezená, takové skutečnosti omezují možnosti vzdálenějšího zaměstnání, jako i pohodlné zajišťování zboží či vyzvedávání dětí ze školy a podobně (Giddens, 2013, s. 462-463). Člověk se pak poměrně snadno ocitne v náročné situaci a jakémisi bludném kruhu, kdy se snaží najít zaměstnání, aby získal peníze například na zajištění dopravy, ale má omezené možnosti ve výběru zaměstnání právě kvůli limitované dopravě do něj.

¹⁰ Ekologické zemědělství (Zemědělství, eAGRI). [online]. Copyright © 2009 [cit. 01.08.2021]. Dostupné z: <http://eagri.cz/public/web/mze/zemedelstvi/ekologicke-zemedelstvi/>

¹¹ Zákon č. 242/2000 Sb. Zákon o ekologickém zemědělství a o změně zákona č. 368/1992 Sb., o správních poplatcích, ve znění pozdějších předpisů; In: Sbíрка zákonů České republiky. Dostupný také z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2000-242?text=ekologick%C3%A9+zem%C4%9Bd%C4%B1stv%C3%AD>

Tyto skutečnosti potvrzuje v knize o marginalizaci i slovinský geograf Stanko Pelc a kolektiv dalších autorů, kteří spojují vyloučené skupiny obyvatel v okrajových oblastech s možnými charakteristikami jako geografická odlehlost, vysoká úroveň náchylnosti na přírodní katastrofy a výkyvy počasí, menšinové etnické skupiny hospodářící s životním minimem, nízká dopravní infrastruktura či hospodářská zaostalost kvůli nižší produktivitě a efektivitě práce (Pelc, 2017, s. 17-18).

Na sociálních farmách, stejně jako v jiných pracovních kolektivech, je důležitá dynamika skupiny, která v sobě zahrnuje míru spolupráce mezi lidmi, vzájemné sympatie, míru blízkosti mezi členy skupiny či schopnost otevřené komunikace. Oldřich Matoušek upozorňuje na to, že u projektu je důležitou složkou právě komunita, její tvorba a udržování. Dobrý komunitní projekt se pozná podle toho, že má v sobě zakomponované hodnoty otevřené společnosti. Jedná se o společnou práci, a ne individuální cíl jednotlivce. Skupina je zapojena do věcí veřejných společnosti. Jde o prostor, který otevírá zúčastněným možnosti podílet se na něčem, co považují za smysluplné a prospěšné. Lidé zde mohou kreativně tvořit a otevírat se novým myšlenkám. Dobrý komunitní projekt spojuje dříve nespojené skupiny lidí pocházejících z různých částí společnosti. Je zde posilována sounáležitost a potlačována lhostejnost (Matoušek, 2003, s. 267).

2.4 Multifunkční zemědělství

Multifunkčním zemědělstvím je myšleno takové zemědělství, které v sobě zahrnuje i jiné složky než čistě a výlučně zemědělskou produkci. Má v sobě více dimenzí a může mít různé druhy přesahu včetně sociálního a environmentálního.

Dle Tudorove a Parzhanove pokrývá zemědělství mimo samotnou produkci i aspekty sociální, pedagogické, vzdělávací, zdravotní, turistické, environmentální a další. Tato multifunkčnost pomáhá vhodně kombinovat principy například environmentální a ekonomické, čímž vzniká synergie, která prospívá celé oblasti (Todorova a Parzhanova, 2021, s. 645-652). Tudorova a Ikova rozdělují jednotlivé funkce zemědělství na pět kategorií dle barev. Zaprvé, bílé funkce označují samotnou zemědělskou produkci, tedy zásobování potravinami a jejich nezávadnost. Do druhé, zelené funkce multifunkčního zemědělství spadá pozitivní přínos pro přírodu, čímž je myšleno například zodpovědné nakládání se životním prostředím. Následuje modrá reprezentující uvědomělé hospodaření s vodními zdroji. Červená vyjadřuje nakládání s energetickou zátěží výroby a celkově využívání energie v zemědělství. Poslední kategorií je barva žlutá, která v sobě nese sociální funkci zemědělství (Tudorova a Ikova, 2014, s. 310-317).

Význam multifunkčního zemědělství je někdy nahlížen přímo jako centrální úloha v podpoře a rozvoji venkovských oblastí. Otázkou také zůstává, do jaké míry státní orgány rozvoj venkova podporují svými prostředky a zdroji. Dle autorů, mezi které patří například holandský profesor Jan Douwe van der Ploeg, by to bylo pro zúčastněné strany velmi efektivní (Ploeg, 2000, s. 1-15).

V kontextu multifunkčního zemědělství se hodí zmínit mezivládní organizaci nesoucí název Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj¹², která v roce 2003 vydala dokument o multifunkčním zemědělství. Členové organizace jsou ekonomicky rozvinuté státy, jejíž zástupci spolupracují v hospodářské oblasti a v roce 1998 vypracovala vizi zemědělství a zemědělsko-potravinářského sektoru, kde jsou definovány cíle, mezi které patří reagovat na signály trhu, efektivnost a udržitelnost, inovace, zajištění přístupu spotřebitelům k potravinovým zdrojům, splňování bezpečnostních požadavků a naplňování požadavků kvality, přispívání k udržitelnému hospodaření s přírodními zdroji, ochrana životního prostředí, přispívání k sociálně-ekonomickému rozvoji venkovských oblastí, vytváření pracovních příležitostí, transparentnost, přispívání k zabezpečení potravin na národní i globální úrovni (OECD, 2003, s. 7).

2.5 Green care

Konceptuálním východiskem pro sociální zemědělství je pojem *Green care*. Tento pojem v sobě zahrnuje širokou škálu terapeutických programů založených na spojení člověka a přírody a činnosti vzdělávacího, sociálně integračního či pracovního rázu.

Dle anglického badatele Joe Sempika a kolektivu v sobě souhrnný pojem *Green care* zahrnuje další pojmy jako například animoterapie, zahradní terapie a další, které budou podrobně popisovány v dalších podkapitolách. *Green care* je proces, který má za cíl zlepšit zdravotní stav člověka po stránce psychické i fyzické. Jde jak o pasivní působení přírody, tak i o cílené činnosti ve spojení s přírodou. Je třeba také pohlížet na tyto aktivity individuálně ve vztahu k aktérům. Na každého působí příroda a činnosti spadající pod *Green care* odlišně (Sempik et. al, 2010, s. 11-15).

Gallis definuje termín *Green care* jako všeobjímající koncept zahrnující v sobě využívání zemědělských farem a biotických i abiotických prvků přírody pro zdravotní a terapeutické účely a pro zvyšování úrovně kvality lidského života aktérů v těchto prostředích. *Green care* je v Evropě rychle rostoucí perspektivní oblastí, která zasahuje do zdravotnické, pečovatelské, sociální, ekonomické, vzdělávací a politické dimenze

¹²Home page – OECD. Home page – OECD [online]. Copyright © Organisation for Economic [cit. 09.04.2022]. Dostupné z: <https://www.oecd.org/>

společnosti. (Gallis, 2013, s. 3-10). Moderní společnost je charakteristická některými zvyky, které se ukazují jako velmi destruktivní pro lidské zdraví. Jedná se například o velmi rozšířený sedavý způsob práce a trávení času, který je typický pro velkou část zaměstnání ale i volnočasových aktivit (Nilsson in Gallis, 2013, s. 4). *Green care* v sobě zahrnuje i jakési odpoutání od některých těchto destruktivních moderních návyků.

Joe Sempik popisuje *Green care* a čtyři hlavní složky, ve kterých tento koncept svým aktérům pomáhá. Jsou jimi zdravotní stav, sociální integrace, vzdělávání a zaměstnávání. Na zdravotní stav působí terapiemi, léčebnými procedurami či specifickými intervencemi ve spolupráci se specializovanými organizacemi nebo zdravotními institucemi. Sociální integrace v sobě zahrnuje znovuzapojení se do komunit a společnosti, zlepšení sociálních dovedností či například podpora osob bojujících se závislostí. Do vzdělávání patří různé formy alternativního vzdělávání, učení se zvládání speciálních potřeb či možnosti podpory mladých lidí, kteří se snaží znovuobjevit k těmto hodnotám motivaci. Poslední čtvrtou složkou *Green care* je zaměstnávání, které má svoji funkci v napomáhání návratu člověka na pracovní trh včetně například podpůrných školení vhodných pro danou práci (Sempik et. al, 2010, s. 22-30). Lze doplnit i hodnoty vztahující se k samotné psychice jako například podpoření sebeúcty, osobnostní růst nebo empowerment. V kontextu sociální práce je empowerment chápán jako posilování schopností v oblasti duchovní, politické, společenské či ekonomické, a to jak na úrovni jednotlivců tak skupin (Matoušek, 2001, s. 239-240).

Dle Cutcliffa a Travala není zatím koncept *Green care* široce přijímán jakožto součást mainstreamové psychiatrie. Jedná se ale o velmi dynamický rozvíjející se obor. Identifikují čtyři hlavní základy *Green care*. Jedná se o sounáležitost¹³, kontakt s přírodou, fyzický aspekt zahrnující cvičení a pohyb a v neposlední řadě terapeutický aspekt. Příroda není v tomto smyslu jen pasivní kulisou. Do *Green care* automaticky nespadá vše, co je s přírodou spojené, nebo často označováno jako „zelené“. Jedná se o cílené intervence a činnosti s jejím využitím, jakožto fundamentální součást *Green care* (Cutcliffe a Travale 2016, s. 137-147).

V českém prostředí je tomuto konceptu blízko ergoterapie. Krivošíková vysvětluje tento koncept jako cílené začleňování lidí do každodenních činností, a to navzdory jejich postižení. Někdy je tento koncept nazýván také pracovní terapií. Cíle ergoterapie jsou hodnocení výkonu práce jednotlivce, rozvoj a podpora zdraví jedinců spolu s naplňováním jejich specifických potřeb a zabraňování vzniku dysfunkcí či minimalizace důsledků těchto dysfunkcí (Krivošíková, 2011, s. 13-29).

¹³ anglicky *connectedness* = jde o pocit být součástí něčeho většího, patřit někam, pocit sounáležitosti, zapojení se, součást celku;

Následující kapitoly představují příbuzné související koncepty, jimiž jsou animoterapie a zahradní terapie, které, jak napovídají názvy, využívají jakožto prostředek ke zvyšování kvality duševního života primárně zvířata a rostliny.

2.6 Animoterapie

Související oblastí sociálního zemědělství je animoterapie zvaná také zooterapie, což je terapie za pomoci zvířat. Berget popisuje kontakt se zvířaty, který je v tomto smyslu využíván jako terapeutický prostředek. Prvky animoterapie mohou být součástí sociálního zemědělství, vždy v závislosti na cílech konkrétní sociální farmy. V animoterapii je kontakt se zvířaty využíván terapeutem přímo jakožto nástroj terapie. Na farmě tento benefit působí na aktéry jakoby mimochodem. Zde slouží zvířata typicky dále i celkově k praktickým účelům farmy a přinášejí pro aktéry sociálních farem příležitost k zaměstnání (Berget et. al, 2010, s. 21). I přesto je nutné zde stručně tuto podkapitulu zařadit, aby byl nastíněn vztah mezi člověkem a zvířetem a jaký potenciál toto spojení může mít co se týče vlivu na duševní zdraví.

Již jihoameričtí indiáni popsali léčebné využívání koní, kdy lehávali na jejich hřbetech, což jim masírovalo hrudní koš a podporovalo uvolnění dýchacích cest. Aby bylo dosaženo příslušného účinku, museli koně při této technice chodit nebo klusat, čímž se dosahovalo specifického rytmického pohybu, který měl tyto výše zmíněné léčebné účinky (Nerandžič, 2006, s. 82).

Do klinické psychologie byla poprvé integrována terapie za pomoci zvířete v roce 1962, kdy si dětský psycholog Boris Levinson náhodně všimnul, že dítě dělá o mnoho výraznější pokroky, pokud je na terapiích přítomen pes. Od té doby se tato technika postupně rozšiřuje do škol a dalších zařízení. V Americe se využívá čteně například s traumatizovanými dětmi, které byly svědky masové střelby na střední škole a mohou trpět například posttraumatickým stresovým syndromem. Pes v tu chvíli představuje pro člověka bezpodmínečné přijetí a ochranu. Tento typ pomoci má příznivý efekt také v tom, že se terapií v rámci školy účastní dobrovolně víc dětí, právě proto že mohou návštěvu psa použít pro sebe i okolí jako výmluvu k tomu navštívit psychologa. Jedná se o vítanou útechu a úlevu od školního stresu (Chandler, 2001, s. 2). Studie Jarolmena a Patela z roku 2018 zkoumala vliv zvířat na psychiku člověka například u studentů, kterým se blížily státní zkoušky, což je období, ve kterém se u nich zvyšuje hladina stresu a úzkostných pocitů. Studenti byli v kontaktu s terapeutickými psy a byl jim průběžně měřen tlak, jehož hodnoty se pak porovnávaly s kontrolní skupinou. Hypotéza, jež předpokládala snižování tlaku a zmírnění úzkostných pocitů u studentů po interakci se psy, byla v této studii potvrzena. Animoterapie přináší

uklidňující a antistresové účinky mimo studentů i skupinám lidí v pokročilém věku či lidem s handicapem (Jarolmen a Patel, 2018, s. 264-267).

2.7 Zahradní terapie

Zahradní terapie v sobě zahrnuje širokou škálu činností, kde je důležitým aspektem jejich cílený léčebný efekt. Tyto činnosti spojené se zahradními prvky se neomezuji jen na venkovní prostor. Tento koncept úzce souvisí se sociálním zemědělstvím jednak svou povahou prostředí a jednak i konkrétními aktivitami a cíli. Níže uvádím několik studií zabývajících se zahradní terapií rozebírající konkrétně některé složky přírody působící na lidskou psychiku.

Vědci Rachel Kaplan a Steven Kaplan upozorňují na to, že příroda je někdy vnímána jako pouze to, co je netknuté člověkem, neobydlené a nezorganizované. Příroda ale existuje i v zahradách, stejně tak jako za dveřmi bytů či uvnitř měst. Problém není pouze v různých významech slov, ale když lidé neoceňují přírodu ve všech jejích podobách, může to mít neblahé důsledky, protože ji pak ze svých životů vytěsňují a nevnímají ji na mnoha místech, kde ve skutečnosti je. Při výběru bydlení dávají přednost lepší dopravní infrastruktuře než lepší vybavenosti zelení v okolí, protože tu považují za běžnou občanskou vybavenost města a mnohdy si neuvědomují jaký ve skutečnosti význam na jejich zdraví tyto kousky přírody mají. Zahrady jsou velmi často výsadou pouze těch, kteří vlastní rodinný dům (Kaplan a Kaplan, 1989, s. 150). Zahradničení nabízí rozmanité způsoby propojení s přírodou. Někteří při něm cítí i jakousi propojenost s minulými generacemi a s něčím, co přesahuje lidskou zkušenost (Kaplan a Kaplan, 1989, s. 191). John Seymour ve své legendární příručce k soběstačnosti pomocí zahradničení vysvětluje, že člověk musí při této činnosti přijmout jakousi danost přírody. Musí přijmout proměnlivost počasí a ročních období a všechny výzvy s těmito změnami spojené. Musí najít smysl a adaptovat se v tomto nikdy nekončícím stále se opakujícím cyklu (Seymour, 1980, s. 50). Německý psychoterapeut Konrad Neuberger, dlouhodobě využívající zahradní terapii se svými klienty, nastínil ve svém článku některá možná vysvětlení pozitivních účinků rostlin i zvířat na duševní zdraví. Rostliny mají v přeneseném smyslu vlastnosti, které jsou lidem blízké a ke kterým tíhnou. Jedná se o stabilitu, ukotvenost, zakořeněnost, sílu. Rostliny mají v sobě zároveň klid i neklid a také krásu a eleganci. Žijí s člověkem na stejné planetě od jeho počátku. Pokud se někde přemnoží, tak strádají a nezdravě si konkurují. Pokud jsou někde osamocené, rovněž strádají, protože nemají kolem sebe nutnou podporu. To vše je lidem a rostlinám společné. Někteří klienti mají při terapii často problém verbálně popsat své pocity a potřeby. Příroda ale přináší metafory,

díky kterým mohou leccos pochopit a vztáhnout svůj osud právě k rostlině, která má také potřeby v mnohém podobné těm lidským. Co se týče konkrétních aktivit, jedná se například o práci s přípravou půdy pro rostliny, při které klienti získávají moc nad vytvořením základu pro jejich život při zasévání zárodků. Asociují si při tom možnost nového začátku, naději a zodpovědnost. Dále se klienti starají o rostliny, což zahrnuje zalévání, hnojení, přesazování a zkrátka vše, co daná rostlina potřebuje. Tím si mohou uvědomovat, že je životně důležité naplňovat své potřeby. Pokud se tyto aspekty daří naplnit, objevuje se velmi důležitá součást procesu, což je samotný růst. Jedná se o naplnění vnitřního potenciálu, přijetí změny a vývoje. Klienti podpoří tento růst vytvořením pozitivního prostředí, a to stejné platí pro ně samotné, pro jejich vývoj a duševní zdraví (Neuberger, 2007, 153-166). Podobných metafor a analogií lze nalézt v aktivitách spadajících pod *Green care* celou řadu.

Zahradní terapie může být vhodná i pro lidi, kteří již nejsou schopní velkého pohybu a jsou upoutaní na lůžko. Mochizuki-Kawai ve svém textu popisuje vliv programu aranžování květin v domově pro seniory. Neustále se zvyšuje počet lidí s demencí spojenou s Alzheimerovou chorobou či počet lidí s mozkovou mrtvicí a dalšími náročnými onemocněními. Pro mnohé z nich je právě domov seniorů či jiný podobný pečovatelský prostor zároveň i místem jejich skonání. Je proto důležité zaměřovat pozornost na tato místa a věnovat se terapeuticky těmto lidem, což lze právě například pomocí zahradní terapie v tomto případě pomocí aktivity aranžování květin. Studie upozorňuje na zlepšení u pacientů v mnoha oblastech jako například pohyblivost, péče o vlastní osobu, zmírnění vnímání bolesti, snížení úzkostných stavů, zlepšení nálady a celkově zvýšení kvality života (Mochizuki-Kawai et. al, 2021, s. 1-2).

Zahradní terapie se ukazuje jako účinná i pro lidi trpící schizofrenií. Ta patří k jedné z nejrozšířenějších psychických nemocí a týká se celosvětově více než dvaceti milionů lidí, kteří kvůli ní čelí riziku předčasného úmrtí. Studie z roku 2021 (Lu et. al, 2021, s. 1-14) potvrdila pozitivní terapeutický efekt zahradní terapie pro tento typ pacientů. Zvýšila se u nich motivace ke spolupráci s ostatními lidmi v okolí. Díky řadě činností se zvýšila i fyzická zdatnost pacientů, což mělo opět kladný vliv i na psychickou stránku osobnosti. V nemocnicích jsou činnosti omezeny většinou pouze na sázení květin, zeleniny a tvoření bonsaí. V prostorech mimo nemocnice je možnost většího rozpětí aktivit, mezi které patří například obdělávání půdy či sběr ovoce. Studie dokazuje zvýšení kvality života pacientů, a to konkrétně například díky zlepšení se v sociálních dovednostech. Co se týká rozdílu mezi prostory nemocnice a mimo nemocnici, zahradní terapie se ukázala účinnější v prostorách

mimo nemocniční zařízení. Je stále třeba tuto oblast zkoumat a výsledky podpořit dalšími výzkumy.

2.8 Spojení člověka a přírody

Následující podkapitoly se zaměřují obecněji na spojení člověka a přírody, na možné důsledky, historii využití tohoto spojení a na závěr názorně i využití ke konkrétnímu terapeutickému účelu v souvislosti se sociálním zemědělstvím.

2.8.1 Důsledky spojení člověka a přírody

Pro lepší pochopení terapeutického charakteru sociálního zemědělství je třeba nastínit měnící se vztah mezi člověkem a přírodou. Dle Bergeta a kolektivu dochází kvůli stále se zvyšující urbanizaci probíhající ve větší míře zejména od 20. století k narušení propojení mezi lidmi a přírodou, což má vliv na duševní zdraví. Kontakt s přírodou zlepšuje odbourávání stresu a díky celkové regeneraci připravuje organismus pro případný stres v budoucnosti. (Berget et. al, 2010, s. 18-20). Není náhodou, že když stres přesáhne únosnou mez, často se objevují mezi lidmi slovní spojení typu „útěk do přírody“, „vyčištění hlavy“ a podobně. Tyto a další poznatky přispěly manželům Kaplanovým, americkým profesorům psychologie, k vytvoření tzv. *Attention restoration theory*, která popisuje právě proces načerpávání síly z přírody a obnovu pozornosti, kterou urbanizovaný způsob života lidem nepřirozeně ubírá (Kaplan a Kaplan, 1989, s. 177). Studie Patrika Grahna a Ulriky A. Stigsdotter z roku 2003 potvrdila souvislost mezi duševním zdravím, mírou urbanizace a specifickým plánem krajiny. Mladí dospělí a děti pocházející právě ze západních společností, tedy z vysoce urbanizovaných společností, trpí čím dál tím více vysokou mírou stresu a s tím souvisejícími nemocemi. Jedná se například o syndrom vyhoření, nespavost a vyčerpání, deprese, panické poruchy a další. Studie upozorňuje na důležitost existence veřejných míst propojujících lidi s přírodou, i když žijí ve městě (Grahm a Stigsdotter, 2003, s. 1-13). Manželé Kaplanovi si dále všimli pozitivního vlivu přítomnosti přírodních elementů v pracovním prostředí. V chodbách mnoha firem si můžeme všimnout obrovských květináčů, které zde zastupují jakousi funkci přírody. Mnohé korporace řeší u svých zaměstnanců tzv. „stress management“ a vytváří pro ně co nejvíce přirozené a přírodě blízké prostředí právě pomocí těchto elementů. Uklidňující funkci mohou mít například i nahrané zvuky přírody. Je třeba ale upozornit, že jde stále jen o náhražky, které ale mají prokazatelně pozitivní vliv. Byla provedena studie s názvem *Job Pressures Project* (Kaplan a Kaplan, 1989), která tyto vlivy potvrdila. U zaměstnanců, kteří vidí ze svého pracovního místa na přírodní prvky, byla vysledována menší míra stresu a vyšší pocit uspokojení ze zaměstnání. U těchto lidí s lepším dostupností

k přírodě na pracovišti byla zjištěna i menší míra nemocí a bolestí hlavy (Kaplan a Kaplan, 1989, s. 162).

2.8.2 Historie pozitivního kontaktu člověka a přírody

Využívání přírody k péči o fyzické a psychické zdraví není žádnou novinkou. V historii lze nalézt mnoho příkladů, kdy bylo těchto technik hojně využíváno. Jednalo se například o věznice, nemocnice či kostely, které využívaly venkovní prostory k terapeutickým účelům (Berget et. al, 2010, s. 13).

Již řecký lékař Hippokrates, pocházející z období starověku, popsal důležitost vlivu přírody na lidský organismus. V antickém Řecku existovaly tzv. asklépiony, což byly první nemocnice a lékařská zařízení využívající zahrady a další přírodní prostranství k léčebným účelům a pobyt v těchto prostorách bych lékaři předepisován jakožto terapie (Gallis, 2013, s. 4). Jakési green care programy lze dle Bergeta vysledovat dále i ve středověku, a to konkrétně ve 13. století, kdy duševně strádající poutníci nacházeli útočiště v tzv. „terapeutických vesnicích“, kde nalézali pomoc od místních obyvatel. Hlavní činností pro tyto osoby bylo právě zemědělství, práce na poli a další činnosti. Významnou složkou této pomoci bylo právě zapojení do lokálního života vesnice a jednotlivých rodin. Tito dočasní patroni například poutníky vážili, aby měřili průběžně jejich mentální i fyzický pokrok (Berget et. al, 2010, s. 13-14). Dalším významným příkladem z historie může být práce Benjamina Rushe, významného amerického psychiatra, který již na počátku 19. století popsal pozitivní účinky zemědělství na duševní zdraví. Je dokonce považován za jakéhosi otce moderní zahradní terapie, protože již v této době pozoroval a popsal výhody práce na farmě v azylových domech pro nemocné. Jeho citace z roku 1812: *„Bylo zaznamenáno, že duševně nemocní pacienti mužského pohlaví, kteří mají při pobytu v nemocnici možnost vypomáhat se zpracováváním dřeva, rozděláváním ohně či rytím v zahradě, stejně tak jako ženy, které zde tráví čas praním, žehlením či drhnutím podlah, se velmi často uzdraví, zatímco ti, kteří jsou těchto činností zproštěni jen živoří obklopení zdi nemocnice.“*¹⁴ (Rush, 1962, s. 226). Chovanec a kolektiv se zaměřují mimo jiné na 20. století a upozorňují na to, že zahradní a zemědělské činnosti byly využívány ke stimulaci duševně nemocných pacientů v sanatoriích a jiných zařízeních. Konkrétním příkladem z tohoto období může být rehabilitace válečných veteránů, kterým práce na zemědělských farmách vyhovovala zejména díky své pravidelnosti a strukturovanosti. Zemědělství celkově bylo již od pradávna prostorem pro utváření pracovních kolektivů. Tato pracovní místa byla přístupná téměř všem a stávala se útočištěm

¹⁴ přeloženo autorkou diplomové práce

i pro ty části společnosti, které byly z nějakého důvodu na okraji, jako například kvůli individuálním specifickým potřebám těchto lidí, ať už na poli fyzického či psychického zdraví. Vytváření takovýchto lokálních komunit bylo velmi důležité pro sociální a kulturní život, který se v těchto venkovských oblastech hojně rozvíjel. V poválečném období byly s nastupující industrializací v zemědělství některé takové skupiny osob se speciálními potřebami vylučovány, umísťovány do vysokokapacitních zařízení a v zemědělství nahrazovány stroji. V posledních desetiletích se ale tyto tendence opět obrací, struktura zemědělství se mění a počet sociálních farem zaměstnávající tyto skupiny lidí opět narůstá. (Chovanec et. al 2015, s. 6-7).

2.8.3 Care farming jakožto prostředek k vyrovnávání se se ztrátou blízkého

Anglický výraz *care-farming* se v mnoha ohledech překrývá s českým spojením sociálního zemědělství. *Care-farming* v sobě zahrnuje využívání zemědělských postupů s účelem poskytování či podpory léčebných, psychiatrických, sociálních nebo vzdělávacích služeb.¹⁵ Právě *care-farming* se ukázal i jako vhodný prostředek pro lidi procházející vyrovnáváním se se ztrátou blízké osoby. Takové trauma výrazně ovlivňuje chování člověka a jeho emocionální i fyzické zdraví. Jaké vlivy na něj v tomto období působí, je pro jeho následující život zásadní. Gorman a Cacciatore provedli studii, ve které se zabývají touto problematikou a poukazují na výhody pobytu na sociální farmě. Aktérovi se při pobytu na sociální farmě zvyšuje sebevědomí, je fyzicky aktivní, podléhá méně často návykovým látkám, zdravěji jí a udržuje vyrovnanější spánkový režim. Aktéři se ve studii například svěřují, že po ztrátě blízkého člověka nebyli příliš schopni vycházet ven z domu. Trpěli příliš silnou depresí, než aby byli schopni udržovat nějaký zdraví prospěšný režim. Někteří aktéři pak doplňují, že jim velmi pomohlo právě ono opuštění komfortní zóny z bezpečí domova do prostoru farmy. Jedná se o velmi individuální záležitost, na každého působily různé prvky činností na farmě odlišně. Například někteří aktéři zdůrazňovali pozitivní kontakt se zvířaty, pro některé byla zásadnější přítomnost stromů a jiní nejvíce oceňovali výhody zahradničení (Gorman a Cacciatore, 2020, s. 1-7). Že mohou být farmy vhodným útočištěm pro lidi, kteří jsou z nějakého důvodu zranitelní, dotazuje i anglická studie z roku 2015, která se zaměřila na zvyšující se pocit duševní pohody¹⁶ aktérů na farmách. Někteří zúčastnění popisují svou zkušenost na farmě jako nápomoc k přehodnocení života ve smyslu například odklonu od sebevražedných myšlenek. Účastníci studie zde oceňují zejména pocit bezpečí, jistoty

¹⁵ Care Farming Knowledge Base | Social Farms & Gardens. *Social Farms & Gardens* | [online]. Copyright © Social Farms [cit. 13.03.2022]. Dostupné z: <https://www.farmgarden.org.uk/knowledge-base/homepage>

¹⁶ anglicky well-being

a integraci v místní komunitě. Nacházejí smysl i ve vzájemné pomoci, která je smysluplná vždy pro obě strany. Dále aktéři popisují celkově zklidnění, nabytí sebevědomí a někteří i opětovné nalezení smyslu života, které se jim v náročných životních etapách vzdalovalo (Leck et. al, 2015, s. 745-755).

2.9 Sociální zemědělství v České republice

V České republice je koncept sociálního zemědělství stále na počátku. Dle Chovance a kolektivu se sociální zemědělství a sociální farmy v České republice rozvíjí zejména po roce 1989, kdy k tomu byly uvolněny podmínky. Velkou zásluhu má řada mezinárodních projektů, která pomáhá neustále zvyšovat povědomí o tomto relativně novém konceptu. Před rokem 1989 byla situace pro sociální zemědělství velmi obtížná, zejména kvůli vyvlastňování půdy, potlačování existence soukromých farem a celkově kolektivizace spojená s minulým totalitním režimem, ve kterém se Česká republika téměř půl století nacházela (Chovanec et. al 2015, s. 7). Dle předního českého internetového portálu věnující se sociálnímu zemědělství, existuje v České republice již přes tři desítky sociálních farem.¹⁷ Mapování sociálních farem ale nemůže být stoprocentně přesné, protože pravděpodobně existují farmy realizující prvky sociálního zemědělství, ale nehlásí se nijak oficiálně k tomuto konceptu a je proto obtížné tyto farmy zachytit.

Dle Hienla byla socialistická forma zemědělství před rokem 1989 založena zejména na fungování velkých zemědělských družstev a státních statků. Tyto produkce nebyly příliš efektivní, protože změny určovány centrálně bez ohledu na individualitu různých prostorů. Pravidla fungování těchto podniků byla necitlivá vůči krajině, nebrala se v potaz druhová diverzita a zemědělská činnost byla fokusovaná průmyslově, tedy s důrazem na výkon. Produkce se tedy často omezila na výrobu jednoho druhu plodiny a další možnosti, které daný zemědělský prostor nabízel, byly potlačeny. Z takto pojatého velkoplošného zemědělství bylo a stále je obtížné se vymanit, neboť některé nešvary jsou patrné i po roce 1989, čímž je například anonymita vlastnických vztahů k zemědělské půdě (Hienl et. al, 2013, s. 4). Některé z těchto negativních tendencí jsou v České republice zřetelné dodnes. Jedná se například o velkokapacitní zemědělství zaměřené na monokultury.

Sociální zemědělství je v České republice definováno na základě definice Evropského hospodářského a sociálního výboru (2012), tedy jako soubor aktivit, které využívají zemědělské zdroje k vytvoření prostředí pro systematické začleňování osob zdravotně postižených či sociálně znevýhodněných. Jejich podpoře a rozvoji přispívá sociální

¹⁷ Sociální zemědělství – Sociální zemědělství. Sociální zemědělství – Sociální zemědělství [online]. Dostupné z: <http://www.socialni-zemedelstvi.cz/>

zemědělství nejenom zajištěním chráněných pracovních míst, ale prostřednictvím vzdělávacích a volnočasových aktivit, které mimo jiné rozvíjí vztah k venkovu a přírodě celkově. Zaměstnanci či další aktéři navštěvující sociální farmy se účastní specificky vhodných činností, při kterých si zlepšují celou řadu schopností a dovedností, dosahují pokroků a zdokonalují se v celé řadě dalších aktivit (Hudcová et. al, 2018, s. 378-384).

Co se týče podpůrných institucí a programů pro sociální zemědělství v České republice, v rámci Ministerstva zemědělství vznikla v roce 2014 *Pracovní skupina sociálního zemědělství*, která se od té doby pravidelně schází. O tři roky později, v roce 2017, vznikla v Českých Budějovicích *Asociace sociálního zemědělství*, která je jakousi zastřešující asociací pro sociální farmy, jimž zajišťuje podporující prostředí, obhájí zájmy svých členů a spolupracuje s organizacemi veřejnými i soukromými, to v rámci České republiky ale i v zahraničí (Dohnalová et. al, 2018, s. 62).

Sociálních farem je v České republice v tuto chvíli kolem třiceti a jedná se povětšinou o soukromé autonomní organizace. I když často se státními orgány jako například s obcemi či úřady spolupracují, jsou na veřejných orgánech nezávislé (Hudcová et. al, 2018, s. 393).

Dle resortního portálu Ministerstva zemědělství eAgri je v České republice ekologické zemědělství nejvíce zastoupeno v chovu konkrétně skotu, koz a ovcí. Jde o produkci masných a mléčných výrobků. Pokud možno, tak je ekologické zemědělství směřováno do oblastí, které k tomu nejsou primárně příznivé. Ekologické zemědělství se je snaží smysluplně využít. Rostlinná výroba se v České republice taktéž stále více rozvíjí. Rozměr ploch zabírající rostlinnou výrobu se zvyšuje, ale stále jde o oblast, která má v České republice prostor k růstu a další potenciál k rozvoji do budoucna.¹⁸

2.10 Sociální zemědělství v zahraničí

Evropské země se liší ve svém přístupu k sociálnímu zemědělství i na základě individuálních odlišností na poli kultury, sociálního a zdravotního systému, celkové struktury zdravotnictví a samozřejmě i samotného zemědělství. Dle dat z roku 2015 se v čele pomyslného žebříčku nachází Nizozemsko s osmi sty sociálními farmami, Norsko, které má taktéž kolem osmi set farem, následuje například Finsko s pět sty farmami či Německo se čtyři sty farmami. Zvyšuje se tendence zjišťovat si více informací o původu surovin, s čímž souvisí různorodý dopad výroby na životní prostředí, a tedy i upravující se preference nakupujících (Chovanec et. al 2015, s. 7). V sociálním podnikání jsou také napříč státy rozdíly v typu jejich řízení. České prostředí se podobá více tomu americkému než přístup

¹⁸ Ekologické zemědělství (Zemědělství, eAGRI). [online]. Copyright © 2009 [cit. 01.08.2021]. Dostupné z: <http://eagri.cz/public/web/mze/zemedelstvi/ekologicke-zemedelstvi/>

spolku TESSEA¹⁹ a evropský EMES²⁰ (Hudcová et. al, 2018, s. 393). Všeobecným trendem posledních let je zájem o udržitelnost, původ produktů, lokální suroviny a další oblasti environmentálně odpovědného života.

Příbuzným celosvětově rozšířeným projektem je také tzv. *Camphill*, což je síť komunit provozující biodynamické zemědělství na vlastních farmách, a zároveň naplňuje normativní vymezení sociálního zemědělství. Jedná se o mezinárodní hnutí vycházející z křesťanských hodnot a ideálů. Velmi oblíbený je například v Irsku nebo Norsku, ale i v dalších zemích. Jde o komunity nabízející prostor lidem s mentálním postižením. Poskytují jim prostředí pro učení a práci v přírodě, která zahrnuje pečování o zvířata, pěstování a sklizení zemědělských plodin, kultivování půdy a další obdobné činnosti. Zvířata jsou na farmách chována s důrazem na jejich svobodu. Lidé zde pěstují celou řadu zemědělských plodin, a to zejména po vlastní užití, ale v případě přebytků jsou plodiny prodávány v jejich bio obchodech. Snahou těchto komunit je mimo sociální začleňování vyloučených zdravotně znevýhodněných lidí ochrana životního prostředí, splynutí člověka s přírodou a život v přirozeném souladu s ní (Francová a Kurková, 2015, s. 10). V České republice aktuálně funguje jeden camphill nesoucí název *Camhill na soutoku*, jež byl založen v roce 2004 a nachází se v Českých Kopistech.²¹

2.11 Naplňování životních potřeb

Psychickou stránku aktérů, tedy znevýhodněných zaměstnanců sociální farmy, bude práce nazírat z hlediska naplňování životních potřeb a to konkrétně ze tří konceptů. Jsou jimi teorie potřeb Abrahama Maslowa, teorie potřeb Henryho Murraye a Matouškova pětice základních psychických potřeb ve spojitosti se sociální prací dle Pražské školy. Dále je v práci odkazováno i na Zákon o sociálních službách, který definuje životní potřeby po právní stránce s optikou sociálních služeb.

2.11.1 Teorie potřeb Abrahama Maslowa

Maslow popsal ve svém díle *Motivace a osobnost* pět skupin lidských cílů, které lze definovat jako potřeby. Je pro něj důležité jejich pořadí, tvoří tak určitou hierarchii. Nejnížší jsou potřeby fyziologické, ke kterým patří hlad, žízeň, sex a spánek. Následují potřeby bezpečí, a to ve všech rovinách jakožto ochrana před nebezpečím. Na třetím místě se nacházejí potřeby lásky, náklonosti a sounáležitosti projevující se v široké škále mezilidských

¹⁹ TESSEA je nestátní nezisková organizace a názorová platforma podporující rozvoj sociálního podnikání v České republice

²⁰ EMES je síť univerzitních výzkumných center vytvářející mezinárodní soubor poznatků týkající se sociálního podnikání, sociální ekonomiky a sociálních inovací

²¹ Camphill na soutoku. *Camphill na soutoku* [online]. Dostupné z: <http://www.camphill.cz/>

sociálních vztahů. Další úroveň skýtá potřebu uznání, která je projevována snahou o získávání pozitivního hodnocení zvenčí a sebehodnocení. Jde jednak o touhu po síle a výkonu a jednak o touhu po dobré reputaci a prestiži. Pátou nejvyšší a nevýznamnější potřebou Maslowovy pyramidy je potřeba sebeaktualizace, která je vysvětlována jako touha po sebenaplnění jakéhosi vnitřního smyslu, který je velmi individuální (Plháková, 2006, s. 219-220). Poprvé tuto teorii nastínil již v roce 1943 v časopisu *Psychological Review*, kde onu hierarchičnost potřeb popisuje tak, že například po uspokojení fyziologického hladu se objeví zákonitě vyšší potřeby. Když i ty jsou uspokojeny, objevují se stále vyšší a vyšší. Zmiňuje zde mimo motivace ale i opačnou sílu, a to deprivaci, která se objevuje v případě nenaplnění potřeb a je dle něj stejně důležitým pojmem jako motivace. Organismus je ovládán neuspokojenými potřebami. Již zde v tomto původním článku rozepisuje podrobně všechny lidské potřeby a jejich možná nepochopení, jako například rozlišení potřeby lásky a potřeby sexu, u čehož zdůrazňuje, že nejde o synonyma (Maslow, 1943, s. 370-381). Maslow se zamýšlel nad tím, jak jsou potřeby naplněny průměrně v populaci a ilustruje toto naplňování na konkrétních možných číslech: „*Dejme tomu, že průměrný člověk má fyziologické potřeby uspokojeny z 85 %, potřeby bezpečí ze 70 %, láska je naplněna z 50 %, potřeby sebeúcty, ze 40 % je naplněna potřeba sebeúcty a potřeba sebeaktualizace z 10 %*“²² (Maslow, 1970, s. 54). Pro Maslowa je významná zejména ona potřeba sebeaktualizace nacházející se na pomyslném vrcholu pyramidy, na kterou se intenzivně zaměřuje. Tuto poslední ale velmi důležitou lidskou potřebu lze charakterizovat jako snahu o naplnění svého potenciálu. Patří sem kreativita a tvořivost, která se u každého člověka demonstruje specifickou individuální cestou. Lze sem zařadit i zájmy, kterými si lidé zlepšují své osobní schopnosti a dovednosti. Naplňovaná potřeba sebeaktualizace v sobě zahrnuje právo na svůj názor, vyjádření hodnot a vlastního vkusu v široké škále oblastech života (Maslow, 1970).

Jako snad každá psychologická teorie, ani ta Maslowova nebyla přijata nekriticky a zcela bez výhrad. Česká psycholožka Alena Plháková ve své recenzi Maslowova díla *Motivace a osobnost* upozorňuje například na to, že autor zavrhoval možnost, že by mohlo k sebeaktualizaci dojít v mladém věku. Tvrdí, že mladí lidé ještě nemohli dosáhnout identity a autonomie, neprožili oddanou lásku a nemají ještě své poslání. Dle Plhákové lze ale i mezi mladými lidmi najít mnoho takových, kteří kritéria této potřeby zcela naplňují (Plháková, 2021, s. 43-45). Další z proudů kritiky Maslowovy teorie upozorňuje na to, že jeho hierarchie potřeb je vhodná zejména pro Západ, tedy pro státy Evropy, Ameriky a Oceánie, které sdílí

²² přeloženo autorkou diplomové práce

relativně podobný kulturní a hodnotový základ. Výrazným rozdílem mezi západními a východními státy je například odlišná míra individualismu a kolektivismu. Kritici upozorňují na to, že Maslowovu hierarchii potřeb nelze z těchto důvodů vnímat jako univerzální (Bouzenita a Boulanouar, 2016, s. 60-64). Maslowův základní předpoklad, že k naplnění vyšší potřeby dochází až po naplnění nižší potřeby, je terčem kritiky, protože zde existuje mnoho výjimek. Je ale třeba na jeho obhajobu uvést, že Maslow si tyto skutečnosti plně uvědomoval a sám je ve svém díle popisoval. Například upozorňuje na to, že existují lidé, pro které je důležitější naplňovat svůj tvůrčí potenciál než potřebu lásky. Také upozorňuje, že ne každý cítí nutnost naplňovat vyšší potřeby jako například onu nejvyšší sebeaktualizaci, a život může být dobře prožit na úrovni nižších potřeb (Plháková, 2021, s. 43-45).

2.11.2 Teorie potřeb Henryho Murraye

Americký psycholog Henry Murray vydal v roce 1938 rozsáhlé dílo *Explorations in personality*, na kterém se podílelo celkem dvacet osm psychologů a psychiatrů a součástí tohoto díla je i právě jeho jedinečná teorie potřeb (Murray, 1938). Murray vnímá potřebu jako jakousi sílu, která v hlavě ovlivňuje vnímání, myšlení a jednání s cílem změnit aktuální neuspokojivou situaci, ve které se člověk nachází. Tyto potřeby, které označoval i pojmem pudy, rozdělil do hlavních dvou skupin, a to primární a sekundární. Definoval i sexuální potřebu, která má specifické místo na pomezí primárních a sekundárních potřeb. Dále dělil potřeby na psychické, viscerogenní a sociálně-vztahové. Do primárních spadají fyziologické potřeby a do sekundárních psychogenní potřeby, které rozdělil na dalších více než dvacet kategorií. (Plháková, 2004, s. 365-368). Alena Plháková ve své *Učebnici obecné psychologie* uvádí kompletní přehled Murrayho psychogenních potřeb dle *Perspectives on personality* Carvera a Scheiera (Carver a Scheier, 2000, str. 97), kterými jsou „*potřeby úspěšného výkonu, uznání, předvádění se, přisvojování, pořádku, uchování, tvoření, vyhýbání se nezdaru, ostudě či ponížení, hájení se, bránění se, nadvlády, podřizování se, nezávislosti, opozice, agrese, ponížení, sdružování, odmítání, pečování, nechat o sebe pečovat, hry, poznávání a poučování*“ (Plháková, 2004, s. 367). Pro potřeby této práce je nabíledni vyzdvihnout některé konkrétní potřeby, které je možné příznivě naplňovat pomocí sociálního zemědělství. Jedná se zejména o potřebu úspěšného výkonu, uznání, přisvojování, pořádku, uchování, tvoření, nezávislosti, sdružování, pečování a poznávání.

Murray ve svém díle zdůrazňuje individualitu každého člověka a jedinečný vztah jeho potřeb a prostředí. Potřeby pomáhají lidem soustředit se na určitý cíl a korigovat svoje jednání tak, aby byl cíl naplněn. Henry Murray se významně podílel na vytvoření tzv. tematického

apercepčního testu, který slouží ke zjišťování daných potřeb u jedince. Test se skládá z obrázků, na kterých má člověk za úkol popsat danou situaci, do čehož se promítnou jeho potřeby. Pokud má jedinec například hlad, bude na obrázku nejvíce upoutáván jídlem a tak podobně (Beck, 2005, s. 624-626). I tyto poznatky lze uplatnit při pozorování lidského chování, kdy jednoduše lze předpokládat, že lidé inklinují i v každodenních činnostech k tomu, k čemu cítí vnitřní potřebu, a to ať již na vědomé či nevědomé úrovni.

Nutnost přistupovat k lidem individuálně Murray demonstruje na analogii lidských osobností s chemickými prvky. Individuality jsou výsledkem různým složení potřeb. Stejně jako chemie objevuje velmi vysoký počet látek, z nichž relativně velkou část tvoří sloučeniny několika málo prvků, tak i lidská osobnost je sloučena z různých vlastností a formuje množství originálních sloučenin neboli osobností, které pak může být problematické někam zjednodušeně zařadit (Murray, 1938, s. 713).

Významnou potřebou v teorii Henryho Murraye je potřeba úspěchu, kterou dále do hloubky rozebrali i jeho pokračovatelé. Právě potřeba úspěchu je důležitá i pro další části této práce, a to konkrétně pro některé výzkumné otázky z této teorie vycházející. Jedná se o přirozenou potřebu člověka překonávat překážky, což synergicky vede k vyšší produktivitě (Beck, 2005, s. 626). Hypotézou pro aktéry na farmě může být jejich zvyšující se produktivita v různých oblastech jejich života při úspěšném překonávání překážek při práci na sociální farmě.

2.11.3 Potřeby z pohledu sociální práce dle Oldřicha Matouška

Dle Matouška se lidská potřeba vztahuje vždy k nějakému cíli, představuje základní vztahování se člověka ke světu. Lze je chápat i jako způsob začleňování se do světa a společnosti. Potřeby lze dělit na biologické (tělesné) a na psychické, popřípadě sociální. Matoušek dále rozděluje podle Pražské školy potřeby do pěti kategorií, které jsou stejně jako u Maslowa hierarchicky seřazeny a každá vyžaduje odlišné řešení. Na prvním místě se nachází potřeba stimulace, kam spadá nutnost člověka neustále získávat a zpracovávat podněty a být jimi stimulován. Podněty musí splňovat individuální požadavky kvality, kvantity a variability. Následující potřeba se nazývá potřeba smysluplného světa a spadá sem tíhnutí k řádu v chaosu, k vytvoření organizovaného prostředí. Ve třetí kategorii je potřeba jistoty a bezpečí, která odkazuje mimo jiné i k attachemntu, který si lidé tvoří v dětství k primárnímu pečovateli a od tohoto pocitu jistoty se pak odvíjí pocit bezpečí i v dospělosti. Následuje potřeba osobní identity, která souvisí se společností a se sociálním začleněním v ní. Jde o potřebu být součástí širší skupiny osob. Poslední místo zaujímá potřeba „otevřené budoucnosti“, která člověku dává představu životní perspektivy do budoucna a životního

smyslu. Člověk může být v těchto pěti oblastech deprivován neboli může trpět nedostatkem podnětů, kognitivních struktur, bezpečí (pocit jistoty), identity (sociální začlenění) a životního smyslu. Tyto potřeby jsou patrně již od nejranějšího dětství a dotváří se celý život. Pokud je nějaká potřeba dlouhodobě neupokojuována, dochází k deprivaci, která má dlouhodobě velmi neblahé důsledky na duševní zdraví člověka (Matoušek, 2003, s. 205-213).

Potřeba	Deprivace	Terapie
stimulace	nedostatek podnětů	re-aktivace optimální úroveň podnětů
„smysluplný svět“	nedostatek kognitivní struktury	re-edukace podmínky pro účinné učení
citové pouto – attachment, bezpečí	nedostatek bezpečí, chybí citové pouto	re-attachment (znovu)navázání citového pouta
osobní identita	nedostatek identity, chybí sociální začlenění	re-socializace
otevřená budoucnost, životní perspektiva	nedostatek životního smyslu	znovunalezení a znovunalézání smyslu života

Zdroj: Matoušek, 2003, s. 210

Práce na sociální farmě může uspokojovat velkou část těchto potřeb, a to zejména díky své komplexitě činností ve specifickém podpůrném prostředí přírody a komunity, což je popsáno konkrétně dále v empirické části této práce.

Teoretická část představila sociální zemědělství v kontextu sociální ekonomiky a sociálního podnikání, dále předložila teoretické základy pro propojení člověka a přírody, jakož i příbuzné koncepty typu Green care a další. Teoretická část dále popsala tři perspektivy naplňování lidských potřeb, pomocí kterých budou mimo jiné nahlíženy účinky, které práce na sociální farmě na své aktéry má. V neposlední řadě se teoretická část zabývala sociálním zemědělstvím v zahraničí a v České republice, nahlíženo jakožto nová dynamicky se rozvíjející oblast.

3 Empirická část

3.1 Výzkumné otázky

Hlavním výzkumným cílem je deskripce terapeutických účinků práce na sociální farmě na jejích aktérech a hlubší prozkoumání výhod sociálních farem jakožto sociálních podniků.

Výzkumné otázky:

Jak vnímají aktéři činnosti prováděné na sociální farmě?

Které aktivity na sociální farmě pomáhají aktérům zlepšovat duševní zdraví?

Jak aktéři vnímají propojení s přírodou a práci se zvířaty?

Jak jsou naplňovány potřeby aktérů na sociální farmě?

3.2 Metodologie

Tato kapitola popisuje a zdůvodňuje metodologická rozhodnutí, která byla provedena při tvorbě této práce, jako je volba případové studie a různorodé techniky tvorby dat.

3.2.1 Případová studie

Designem výzkumu je případová studie, která je vhodná pro takové fenomény, které je příhodné sledovat v jeho autentickém prostředí v reálném kontextu času a prostoru dané sociální farmy. Dovoluje také využít více technik získávání zdrojů dat (Novotná et. al, 2019, s. 274). V tomto případě se zaměří na popis terapeutického charakteru sociálního zemědělství na dané konkrétní sociální farmě. Typická je pro případovou studii také kombinace různých zdrojů dat, tzv. triangulace. Ta dovoluje pohlížet na problematiku z různých úhlů a zvyšuje validitu daného výzkumu kombinací více metod při zkoumání jednotlivých aspektů jednoho předmětu nebo jevu. Triangulaci je možné chápat také jako nástroj obohacující výzkum právě díky výše zmíněným možnostem. Existují celkem čtyři druhy triangulace, které lze navíc i propojovat, přičemž jde o datovou triangulaci (data z různých zdrojů), teoretickou triangulaci (kombinace různých teoretických východisek), metodologickou (více technik tvorby dat) a triangulaci výzkumníků, což znamená porovnání dat od různých výzkumníků zkoumajících stejný případ, čímž se sníží vliv subjektivity na interpretaci získaných dat (Novotná et. al, 2019, s. 284-285). V tomto případě budu kombinovat polostrukturované rozhovory se samotnými znevýhodněnými zaměstnanci, dále s analýzou dokumentů souvisejících s farmou a v neposlední řadě s pozorováním na dané farmě.

Co se týče výběru vzorku, v designu této případové studie je použit zvláštní typ účelového výběru, a to cílený výběr, který se využívá právě proto, že dovoluje zaměřit se na případ, což je jednotka analýzy, která je studována. Je definovaný výzkumnými otázkami a

může jít o jedince, skupinu lidí či nějaký jiný fenomén jako například vztahy lidí, procesy či různé další mechanismy (Novotná et. al, 2019, s. 300).

Hendl rozděluje typy případových studií na pět druhů podle sledovaného případu. Jde o osobní případovou studii, ve které jde například o studii určité lidské vlastnosti a kontext s ní spojený. Dále studie komunity, při které je studována komunita a všechny aspekty s ní spojené. Následujícím druhem je studium sociálních skupin, což v sobě zahrnuje výzkum malých ale i větších difuzních uskupení a vztahy a aktivity uvnitř. Předposledním typem je studium organizací a institucí, ve které jsou zkoumány například školy, firmy, organizace a tak dále. Důraz je zde kladen na jejich vývoj, vnitřní procesy, chování a kultura dané instituce. Posledním druhem je zkoumání událostí, rolí a vztahů, do čehož spadají například různé konkrétní události a kontext kolem nich, na které se daná případová studie zaměřuje (Hendl, 2005, s. 104-105). Případová studie v této práci spadá dle Hendlova rozdělení zejména do druhého typu, tedy je studována komunita, ve které je pak dle výzkumných otázek zaměřen zřetel konkrétně.

3.2.2 Techniky tvorby dat a výběr vzorku

Výběr vzorku je účelový, tedy aktéři, sociálně znevýhodnění zaměstnanci sociální farmy, byli vybráni cíleně na základě této společné charakteristiky. V designu případové studie se používá tzv. cílený výběr, což je zvláštní typ účelového výběru. Uvažuje se zde na úrovni daného případu (Novotná et. al, 2019, s. 300), což je zde konkrétní sociální fara Toulcův dvůr.

Tato případová studie kombinuje techniky tvorby dat polostrukturovaných rozhovorů, analýzy dokumentů a zúčastněné pozorování. Polostrukturované neboli polostandardizované rozhovory jsou charakteristické tím, že jejich struktura je předem připravená pouze částečně. Tazatel má při takovém typu rozhovoru nachystané toliko tematické okruhy či otázky položené relativně široce, aby nabízely aktérovi prostor pro obsírnou reakci. Výzkumník může být díky tomu velmi flexibilní a reagovat na konkrétní situaci. Připravená osnova ale zároveň drží rozhovor v určitých mantinelech. Velkou výhodou ale zároveň i výzvou je svoboda pro obě strany. Aktér může sám otevřít téma, o kterém chce mluvit a na které by se tazatel v jiném případě sám nezeptal. Polostrukturovaný rozhovor vyžaduje dostatečnou míru umění improvizace a reflexivity, což zaručí držení rozhovoru pohromadě jak v jeho průběhu, tak i při následné analýze (Novotná et. al, 2019, s. 322-326). Pro tento typ výzkumu se polostrukturované rozhovory hodí právě proto, že aktérům dávají prostor a svobodu popisovat svou práci vlastními slovy, nevytváří na ně tlak přesnými a složitými otázkami. Navíc se jedná o homogenní vzorek, pro který jsou polostrukturované rozhovory vhodné.

Nejdůležitějšími rozhovory pro mě byly rozhovory přímo se dvěma aktéry, tedy se dvěma sociálně znevýhodněnými zaměstnanci sociální farmy. Mluvila jsem ale o tématu i s jejich nadřízenými a dalšími účastníky dění na farmě, kterými byly dvě studentky zemědělské školy, které zde prováděly praxi a byly mi nápomocné se začleněním do chodu farmy.

Dohromady byly provedeny čtyři rozhovory, kdy hlavními a stěžejními jsou rozhovory se samotnými aktéry, protože jejich autentická perspektiva je pro práci nejdůležitější. Rozhovory s aktéry probíhaly opakovaně v závislosti na jejich časových možnostech. Protože aktéři byli nakonec jen dva, neboť třetí aktér se nechtěl výzkumu účastnit, snažila jsem se malý počet respondentů co nejvíce doplnit dalšími vedlejšími rozhovory, které byly prováděny s dalšími účastníky farmy, což byl jednak vedoucí pracovník neziskové organizace působící na dané farmě a následně studentka, která na farmě pracovala v rámci své praxe ze zemědělské školy. Rozhovory byly nahrávány, přepisovány a pomocí otevřeného kódování analyzovány. Pro polostrukturované rozhovory jsem měla připraveny tematické okruhy dle výzkumných otázek, v rámci kterých jsme se s aktéry pohybovali. Okruhy byly náplň práce, oblíbené a neoblíbené činnosti, pracovní kolektiv, minulá zaměstnání, specifika práce se zvířaty, vztah k přírodě, výhody a nevýhody farmy, pocit smysluplnosti ze zaměstnání, praktický provoz farmy, motivace k práci, emocionální zážitky z farmy, trávení volného času, náročnost práce na farmě, spolupráce organizací na Toulcově dvoře, vztahy s návštěvníky, pocity spojené s aspekty práce na sociální farmě.

Jsou zde využita i data, která vznikla nezávisle na výzkumu. V tomto případě se jedná zejména o institucionální zdroje dat, do kterých spadají dokumenty týkající se konkrétně Toulcova dvora. Dle metodologické teorie mohou být taková data čerpána například z různých archivů instituce či z veřejně publikovaných zpráv jako kupříkladu povinně zveřejňované výroční zprávy atd. Zdroje dat mohou být i osobní povahy, kam spadají deníky, kroniky, ale i třeba podpůrný přípravný materiál k různým akcím či plánům dané instituce. Tato data lze opět najít v archivech anebo i v osobním vlastnictví (Novotná et. al 2019, s. 393). Tímto způsobem byly analyzovány výroční zprávy sociálního podniku, ve kterém jsou aktéři zaměstnání, výroční zprávy dalších neziskových organizací, které na Toulcově dvoře působí, dále byly analyzovány webové stránky Toulcova dvora jakož i webové stránky jednotlivých organizací a v neposlední řadě sociální sítě, na kterých je Toulcův dvůr velmi aktivní.

Další technikou, která je využívána v případové studii, je pozorování, a to buď zúčastněné nebo nezúčastněné. Nezúčastněné pozorování spočívá v tom, že výzkumník nijak nezasahuje do daného prostředí. Tento typ sběru dat vychází přímo z přirozeného prostředí

aktérů (Novotná et. al 2019, s. 386, 357). Metodologická literatura vyzdvihuje nezbytnost otevřené komunikace: „*Během účasti se v podstatě není možné vyhnout se komunikaci s informátory. Již samotná naše přítomnost v terénu zakládá nutnost komunikace s těmi, kteří jsou v terénu s námi. Za prvé je to nezbytná součást řízení dojmů a vyskytování se. Těžko si lze představit, že s aktéry navážeme osobnější vztahy, aniž bychom s nimi (o nich a také o nás) hovořili. Za druhé může být komunikace s informátory ve formě neformálních rozhovorů významným zdrojem dat a porozumění.*“ (Novotná et. al 2019, s. 363). V této práci je na otevřenou komunikaci dáván zřetel a je zde využito spíše pozorování zúčastněné, protože při sběru dat docházelo k přímé interakci s aktéry, čímž bylo ovlivněno jejich prostředí. V rámci zúčastněného pozorování jsem si vedla terénní poznámky, které byly bezprostředně po sběru dat znovu přepsány, upraveny a následně analyzovány.

3.2.3 Etika

Mezi základní etická pravidla patří respekt k soukromí a autonomii zkoumaných aktérů, zamezení jakéhokoliv zneužití jejich otevřenosti. Je třeba nijak nepoškodit a nezranit zkoumané osoby, a to nejen v průběhu samotného sběru dat k výzkumu tak i v následující fázi při analýze a interpretaci těchto dat. Výzkumník nesmí nijak poničit terén ve smyslu narušení přirozeného prostředí, ve kterém se aktér nachází. Výzkum by neměl mimo zkoumané osoby nijak ohrozit ani samotného výzkumníka, který by se mohl být vystaven jakékoliv formě zneužití či ohrožení. Je nutné chovat se eticky k rámci akademické obce, tedy vůči všem kolegům a ostatním výzkumníkům, a to například právě tím, že jsou dodržovány etické principy (Novotná et. al 2019, s. 62-67). Před samotným začátkem sběru dat jsem se aktérům jakožto výzkumník osobně představila. Dále jsem popsala téma své diplomové práce a metody výzkumu, který jsem poté na Toulcově dvoře prováděla. Představila jsem akademickou instituci, ze které pocházím. Dále jsem zdůraznila dobrovolnost zapojení do výzkumu a možnost kdykoliv vyjádřit jakékoliv námitky a samozřejmě i možnost odmítnutí účasti na výzkumu či odstoupení z výzkumu v jeho průběhu. Po podrobném představení jsem získala informované souhlasy dvou zúčastněných aktérů, tedy dvou znevýhodněných zaměstnanců sociálního podniku, jakož i studentky vykonávající praxi a vedoucího pracovníka farmy, kteří mi slovně potvrdili dobrovolné zapojení se do výzkumu.

Mimo etiku z hlediska metodologického je zde třeba krátce zařadit i etické zásady z hlediska sociální práce. Ty sice nesouvisí s etikou empirického výzkumu, ale souvisí s přístupem k aktérům tohoto výzkumu. Je třeba respektovat právo aktéra na seberealizaci a jeho jedinečnost bez ohledu na původ, rasu, věk, zdravotní stav, náboženské či politické přesvědčení a další. Aktérovo právo na soukromí a důvěrnost musí obestírat každé jeho

sdělení. Sociální práce vychází z demokracie a dodržování lidských práv, tedy konkrétně na základě *Charty lidských práv OSN* a *Úmluvy o právech dítěte*. Pracovníci musí dát v tomto prostředí přednost profesionální odpovědnosti, a ne svým soukromým zájmům (Matoušek, 2003, s. 369-371).

3.3 Výzkumná část

Následující výzkumná část je nejprve uvedena popisem vybrané sociální farmy Toulcův dvůr a jejími možnostmi. Následně předkládá analýzu výsledků, která je rozdělena do kategorií vycházející z interpretace dat. Jednotlivé kapitoly jsou propojeny s teoretickou částí, na kterou je odkazováno a dále jsou tyto výsledné kategorie proloženy přímými citacemi aktérů vycházejících z rozhovorů a poznámkami z terénního deníku. Na závěr jsou poznatky interpretovány z hlediska naplňování lidských potřeb vycházející opět z konceptuálního rámce v teoretické části práce. Kontinuálně je v této části zodpovídáno a odkazováno na výzkumné otázky definované v úvodu empirické části práce.

3.3.1 Farma Toulcův dvůr – základní informace

Toulcův dvůr je multifunkčním střediskem ekologické výchovy, které tvoří komplex památkově chráněných budov a přírodní areál. Toulcův dvůr funguje již od roku 1994. V Toulcově dvoře aktivně působí čtyři neziskové organizace: SRAZ, z.s., Botič o.p.s., sociální podnik ENVIRA o.p.s. a ekologická Mateřská školka Semínko o.p.s.²³ V následující části budou organizace a jejich aktivity stručně představeny, protože na Toulcově dvoře spolupracují dohromady a všechny mají větší či menší vliv i na zkoumané zaměstnané aktéry Toulcova dvora.

Nezisková organizace SRAZ neboli Společně za Radostí a Zdravím vznikla v roce 1996 a věnuje se zejména jezdeckví a hiporehabilitacím. Tyto aktivity jsou propojovány s dalšími projekty farmy jako například zooterapie, výchovné a vzdělávací kurzy s tematikou zvířat, volnočasové aktivity a integrace. „*Přejeme si propojovat svět lidí, zvířat a přírody do harmonického celku*“. Sdružení spolupracuje mimo jiné například s Českou hiporehabilitační společností, Českou jezdeckou federací, Sdružením středisek ekologické výchovy a dalšími. Od roku 2015 je SRAZ certifikovaným poskytovatelem enviromentální výchovy. Posláním je vytvoření prostoru pro setkávání, sdílení zkušeností, provoz terapeutických programů, a to vše v souladu s welfare, tedy s důrazem na životní pohodu zvířat (SRAZ, 2020). Botič o. p. s. byla založena v roce 2013 a zaměřuje se na rozvoj enviromentálního vzdělávání. Posláním společnosti je využít volnočasové, vzdělávací, výchovné a kulturní aktivitě smysluplně ve

²³ Toulcův dvůr. *Toulcův dvůr* [online]. Dostupné z: <https://www.toulcuvdvur.cz/>

prospěch osvěty návštěvníků a zaměstnanců Toulcova dvora, čímž jsou vedeni k citlivosti a respektu k přírodě, zachování tradic a odpovědnému jednání celkově (Botič, 2020). Sociální podnik ENVIRA se věnuje vytváření pracovních míst pro znevýhodněné osoby na pracovním trhu. Základními hodnotami podniku jsou vstřícnost k rozdílným individualitám a jejich potřebám, zodpovědnost vůči zaměstnancům a všemu, co obnáší jejich specifické potřeby vycházející ze znevýhodnění, respekt k životnímu prostředí, což v sobě obsahuje šetrné zacházení s přírodními zdroji a udržitelné postupy zemědělských procesů. ENVIRA je integrační sociální podnik vytvářející chránění pracovní místa dlouhodobě a s citlivostí k možnostem zaměstnanců. Činnost organizace naplňuje principy sociálního podniku, čímž je sociální prospěch, ekonomický prospěch, environmentální prospěch a místní prospěch (ENVIRA, 2019). Posláním Mateřské školky Semínko je předškolní vzdělávání založené na respektu k přírodě, životnímu prostředí, druhým lidem i k sobě samým. Socializace dětí zde probíhá ve zdravém, přirozeném a podnětném prostředí. Děti jsou vedeny k zdravému životnímu stylu a lásce k přírodě. Toulcův dvůr jim nabízí prostory, ve kterých převládají přírodní materiály. Děti se zde rozvíjí v harmonii s dalšími programy a oblastmi Toulcova dvora (Semínko, 2019-2020).

Na farmě v Toulcově dvoře se nachází zvířata původních českých plemen. Probíhá zde také projekt nesoucí název Noemova archa, který má za cíl záchranu těchto původních českých plemen hospodářských zvířat, která jsou zařazena do programu zachování genových zdrojů. Farma je denně přístupná veřejnosti, pro kterou jsou připraveny výukové programy a další vzdělávací činnosti a prohlídky.²⁴ Vizemi Toulcova dvora jsou finanční stabilita a nezávislost, rozvoj vztahů založených na harmonii a spolupráci, vytváření příjemné a podnětné atmosféry ať už pro zaměstnance nebo pro návštěvníky, profesionalita a kvalitní služby a všechny činnosti Toulcova dvora prováděné s důrazem na úctu a respektu k člověku a přírodě (Toulcův dvůr, 2020).

Na Toulcově dvoře jsou zaměstnávány osoby se zdravotním postižením a je jim tak napomáháno v pracovním i sociálním začleňování. Chráněná pracovní místa jsou nabízena na pozice kuchař, pomocný kuchař, barman, pracovník rukodělné dílny, zahradník a pomocný zahradník, pomocný pracovník v areálu střediska ekologické výchovy (SEV) a administrativní pracovník. V roce 2019 zde pracovalo celkem padesát dva zaměstnanců se zdravotním postižením. Průměrný počet těchto zaměstnanců je čtyřicet. Zdravotní postižení většiny zaměstnanců je duševní onemocnění. Při zaměstnávání nehraje příliš roli dosažené vzdělání,

²⁴ Toulcův dvůr | Základní informace. *Toulcův dvůr* [online]. Dostupné z: <https://www.toulcuvdvor.cz/stranka/farma>

ale spíše aktuální možnosti člověka, jako například jeho ochota pracovat, schopnosti a zodpovědný přístup k práci. Výše pracovního úvazku je stanovována individuálně s ohledem na možnosti každého jedince. Stejně tak pracovní podmínky jsou nastaveny s ohledem na zdraví zaměstnanců, aby činnost neměla negativní vliv na jejich zdravotní kondici (ENVIRA, 2019). Znevýhodnění zaměstnanci, kteří pracují přímo na sociální farmě a na které se zaměřuje tato případová studie, jsou tři.

3.3.2 Možnosti farmy

Toulcův dvůr je široce multifunkční středisko ekologické výchovy v Praze. Co se týče přírodních prostor, je zde sad s ovocnými stromy, pole a louky, dále i les a mokřad. Dále je zde k využití ohniště, přednáškové místnosti a sály, rodinná centra a další zátiší pro rozmanité aktivity. Na farmě je také široká škála zvířat, což je obzvláště důležité pro cíle této práce. Jsou zde koně, krávy, ovce, králíci, holuby, husy, slepice, prasata a dále i zookoutek, ve kterém jsou křečci, králíci, potkani, užovka, pískomilové, osmáci, morčata, želvy a afričtí šneci. Se všemi těmito druhy přicházejí aktéři při své práci do styku.

S koňmi tu probíhají pravidelně hipoterapeutické akce a hiporehabilitační aktivity, a to zejména prostřednictvím organizace SRAZ. Tyto akce jsou spojeny s profesionálními psychologickými terapeuty. Nachází se zde výběhy pro koně a koňská jízdárna. Je zde možnost i jezdeckých lekcí pro děti či dospělé a další vzdělávací akce jako například i kontaktní ježdění pro nejmenší.

Zvířata, plodiny a další výrobky jsou zde připravovány k prodeji. Všechny produkty jsou v biokvalitě. Nachází se zde bio obchůdky nabízející návštěvníkům kvalitní suroviny od zeleniny, ovoce, přes mléko, sýry až po maso či živá zvířata.

Součástí dvora je Zdravá jídelna, kterou mimo veřejnost navštěvují i zaměstnanci farmy. Pracují zde zaměstnanci znevýhodnění na trhu práce a jídelna je otevřena každý den od pondělí do neděle. Jídelna je schopna zajistit stravovací služby pro ubytované skupiny.

Probíhají zde také příměstské tábory, což znamená, že se v prostoru farmy pravidelně vyskytují skupiny dětí využívající vzdělávací a výchovné prostory farmy. Služby mohou využít lidé i na své soukromé a firemní akce. Stravují se tu většinu dní i samotní zaměstnanci farmy.

Nachází se zde tako infocentrum, které pomáhá s orientací v bohatých programech a možnostech Toulcova dvora. Je zde i možnost objednat si prohlídku s průvodcem. Jsou zde k prodeji další výrobky zaměstnanců sociálního podniku jako například keramické výrobky, trička, pohledy a podobně. Nachází se zde také knihovna, kterou mohou využívat opět jak zaměstnanci, tak i návštěvníci veřejnosti.

Toulcův tvůr tvoří jedinečnou harmonii propojující všechny výše zmíněné aktivity. Zaměstnanci, na které se zaměřuje tato případová studie, pracují v této harmonii, při každodenní práci jednají v tomto propojeném prostředí a tyto zmíněné aspekty na ně působí.

3.3.3 Hlavní aktivity aktérů

Náplň práce zaměstnanců, kteří se účastnili mého výzkumu, je široká škála činností. Časová náročnost práce se odvíjí od jejich individuálních pracovních úvazků. Průměrně se ale časově zaměstnání pohybuje v rozmezí sedm až osm ráno do jedné až druhé odpoledne, a to třikrát až čtyřikrát týdně. Mezi hlavní činnosti patří péče o zvířata, přírodní prostory a další prostory farmy.

Do péče o zvířata spadají činnosti jako zajišťování krmení a vody, čištění kójí, klecí, stájí, jízdního a dalších zvířecích výběhů a příbytků, vyměňování podestýlky, výměna pilin, kydání hnoje, kontrola zdravotního stavu zvířat a případné upozorňování na změnu zdravotního stavu zvířete vedoucích, podestýlání a čištění potřebných prostorů, hubení škůdců, kontrola celkového pohodlí zvířat a podobně. Mezi další činnosti patří například obhospodařování půdy a krajiny farmy, úklid prostorů, což v sobě zahrnuje například zametání, vytírání, mytí, udržování čistoty a pořádku, odklizení nepotřebných materiálů a zbytků z výroby, vysávání a vytírání v dílnách a další úklidové činnosti vázané například na specifika konkrétních ročních období. Dále patří mezi činnosti související s věcnou výbavou farmy i zběžná kontrola stavu příslušenství, případné jednoduché opravy strojů a dalších objektů či obsluha nenáročných zemědělských technik. Poté sem spadá i další pestrá škála činností, která se odvíjí vždy od aktuálních specifických potřeb farmy. Například se pracuje se starými podkovami, které se leští a dávají do pěkného stavu, aby se následně mohly prodávat.

Zaměstnanci si mohou bohatou řadu činností vyzkoušet i mimo svou náplň zaměstnání čistě pro své vlastní obohacení a zajímavost, jako například dojení koz nebo výroba sýra. Jsou také nápomocni návštěvníkům farmy a zodpovídají případné dotazy či jim ukazují zvířata a další části farmy.

3.3.4 Hipoterapie

Specifickou výhodou Toulcova dvora jsou hipoterapie, které zde probíhají s odborníky každoročně v létě. Probíhají zde i pravidelně jezdecké kroužky pro děti. Možnost navštívit a účastnit se hipoterapie mají i aktéři. Jde o terapii využívající komplexně léčebný vliv koně. Je využíván koňský hřbet a související podněty. Přirozený trojrozměrný pohyb koně pomáhá klientovi s potřebným motorickým vzorem. Stimuly této chůze pomáhají člověku například se zapojením lopatkových svalů, správným držením těla a prohlubováním dechu. Při hipoterapii je

propojena psychologická, lékařská i sociální složka činnosti. Hipoterapie má obrovský léčebný potenciál a je prospěšná i pro relativně zdravé jedince. Napomáhá posilovat důležité svalstvo, relaxovat a díky kontaktu s vhodným koněm podporuje duševní zdraví po mnoha dalších stránkách (Betlachová et. al, 2016, s. 1-10). Hipoterapie zde mohou na Toulcově dvoře využívat i samotní aktéři.

3.4 Analýza výsledků

Následující analýza výsledků vycházejících z rozhovorů, pozorování a analýzy dokumentů je rozdělena do tematicky uspořádaných kapitol podle hlavních sledovaných aspektů terapeutického charakteru sociálního zemědělství. Při analýze dat vzniklo celkem devět podkapitol, jež jsou výsledkem analýzy a patří mezi ně seberealizace, překonávání překážek a náročnost práce, péče, starostlivost a individuální přístup, zodpovědnost, komunita, režim, surovost přírody, přirozený koloběh a kontakt se smrtí, práce na farmě v porovnání s jiným zaměstnáním, výsledky práce a uspokojení. Tyto podkapitoly jsou již specifické kategorie, které vzešly otevřeným kódováním při zpracovávání provedených rozhovorů s aktéry a dat z pozorování a vznikly tak v průběhu analytické části výzkumu. Závěrečná kapitola pak popisuje terapeutický charakter z hlediska naplňování lidských potřeb na základě tří teorií potřeb, které byly představeny v teoretické části a vychází z ní. Pokud není uvedeno jinak text kurzivou v uvozovkách jsou autentické citace zaměstnanců z polostrukturovaných rozhovorů. Toulcův dvůr má celkem tři znevýhodněné zaměstnance sociálního podniku. Rozhovory jsem dělala pouze se dvěma z nich, které jsem anonymizovala a pojmenovala pseudonymy Lenka a Václav. V citacích rozhovorů jsou dále označeny písmeny L a V. Lenka i Václav jsou osoby s omezenou intelektuální činností. Věk aktérů je v rozmezí 35-45 let u Lenky a 25-35 let u Václava. Třetí zaměstnanec se nechtěl výzkumu účastnit, což bylo plně respektováno. Výzkum byl prováděn v letním období roku 2021, zejména během měsíců července a srpna. Rozhovory byly se souhlasem zúčastněných zaznamenávány na zvukový nosič. Rozhovory byly poté přepsány a pomocí techniky otevřeného kódování analyzovány a rozřazeny do kategorií, jak je již zmíněno výše. Během celého výzkumu na Toulcově dvoře jsem si vedla také terénní deník ve formě poznámkového aparátu, který sloužil dále při podrobné analýze dat. Protože počet aktérů je limitovaný tím, že zde jsou pouze tři znevýhodnění zaměstnanci, z toho pouze dva byli nakonec ochotni výzkumu se zúčastnit, výzkum byl doplněn ještě dvěma dalšími rozhovory, a to s nadřízeným pracovníkem označený písmenem N, který je pomáhá aktérům a zadává jim práci a dále se studentkou pracující na farmě v rámci své praxe označenou písmenem S, jak již bylo popsáno

v kapitole o technikách sběru dat. Poznatky z pozorování při času stráveném na farmě jsou implicitně zahrnuty v analýze dat, komentářů a jednotlivých kategorií.

3.4.1 Seberealizace

Aktéři mají na sociální farmě široký prostor pro realizaci. Mají vliv na některá rozhodnutí týkající se chodu farmy. Mohou například ovlivnit vzhled a uspořádání některých částí vybavení farmy, jako například nazdobení příchodové cesty, aranžmá v zookoutku či dalších prostorách. Je zde možnost si vyzkoušet i zajímavé činnosti nad rámec pracovních povinností: *L: „Zkoušela jsem dojit kozu, ale nešlo mi to. Kluci už mají praxi, oni už vědí, jak na to.“*

Aktéři se na farmě učí specifickým dovednostem, ve kterých se postupem času zlepšují a získávají na určité činnosti speciální grif, jako například při manipulaci s králíky. *L: „Musíme se vzít vždycky takhle za kůži. Někdy se vysmeknou, takhle je vezmeš a dáš se zpátky. To taky není jednoduchý. Já už jsem to dělala několikrát, takže vlastně že už mám v tom grif.“* Rozvíjí si tak motoriku a získávají specifické schopnosti, díky kterým si zlepšují i kognitivní funkce, což je složkou seberealizace. Každý člověk má jinou sadu dovedností, jež mu pomáhají odlišovat se v dělbě lidské práce a posilovat své pozitivní sebepojetí.

Seberealizaci napomáhá jednoduše to, když se jedinec cítí dobře ve svém aktuálním prostředí a nepůsobí na něj příliš žádné rušivé blokuující tlaky. Pocity ze svého působení na farmě aktéři vyjadřují jasně: *V: „Cejtím se s těma zvířatama skvěle.“* Shodují se, že je to pro ně velmi psychicky nabíjející. *V: „Tak když to člověka baví... Mě by nebavilo sedět doma. Co bych jako doma dělal. Já musím prostě něco dělat.“* Seberealizací lze chápat zvyšování vlastního potenciálu, možnost rozvíjet se, hledat hodnoty, zabývat se něčím, co má smysl. To vše má velký potenciál zvyšovat sebevědomí. Joe Sempik, významný teoretik konceptu Green Care, uvádí studii pacientů s duševním onemocněním, kteří při intervenci po třech měsících strávených péčí o skot hodnotili svou soběstačnost výrazně lépe než kontrolní skupina bez zařazených prvků Green Care. Stejně tak například ježdění na koni zvyšuje sebedůvěru, sociální kompetence a kvalitu života (Sempik et al., 2010, s. 85-86).

3.4.2 Překonávání překážek a náročnost práce

Práce na farmě je poměrně náročné zaměstnání. Aktéři při něm překonávají řadu překážek, které jsou pro ně posilujícími a stimulujícími výzvami. Mezi problematické situace může patřit například obtížná manipulace se zvířaty.

L: „Berana voděj kluci a normálně hele taky už po nich vystartoval po klukách beran, jo takže on je trošku nebezpečnej beran. Je hezkej, ale... Nebo strašně táhne vid', hrozně táhne,

on má sílu, takže berana voděj kluci, protože to musej bejt dva lidi na něj.“ I z těchto důvodů vlastní ochrany je třeba přistupovat ke zvířatům ohleduplně. Obtížnější úkoly mají na starosti ti nejvíce zkušenější a fyzicky schopní a silní kolegové. Aktéři v této souvislosti popisují například zkušenost s nevyočitatelným chováním krav: *L: „Když dávaj seno kravičkám, tak to dávaj kluci vid', to my ne.*“ Podobně je tomu i například u prasat. Dokud jsou mladá a malá, mohou se o ně starat všichni, ale jakmile jsou starší, mohou je obsluhovat pouze vedoucí muži. *L: „Když byly velký ty prasátka, tak jedno prasátko ho²⁵ kouslo do nohy. Ale našťestí jenom přes boty. Tak už tam nechodí, protože jak jsou velký, to už je nebezpečný. Říkal, že ho to pěkně zabořelo, když ho kousl do ty nohy. Ted', když jsou malý, tak jsou ještě hraví.*“

Dalším příkladem toho, že při práci na farmě je třeba překonávat překážky a vyrovnávat se i s náročnými situacemi, je obtížná manipulace s krávami. *L: „Na ty kravičky je potřeba pevnější ruka. Já si pamatuju jednou je Vítek vedl a najednou Jahůdka začala skákat na Jitunku, to bylo něco. Nebo se nám jednou stalo, že normálně vyběhly, Jitunka vyběhla z ty ohrady a běhala tady po tom, tam v sadu běhala, takže jí museli kluci chytat. Ted'ka tam byly děti vid'... Nestalo se našťestí nic. Ale je to někdy jako... není to lehká práce.*“

Práce na farmě v sobě zahrnuje kombinaci úkonů, které mohou být poměrně fyzicky náročné, ale aktéři nepřekračují své hranice. Fyzická práce jim napomáhá udržovat se v kondici a blahodárně působí i na duševní zdraví. Při fyzické aktivitě provozované dlouhodobě se může v těle snižovat hladina kortizolu, což je hormon produkováný nadledvinami mimo jiné ve stresových situacích. Fyzická aktivita je proto prospěšná nejen pro fyzickou kondici, ale i pro mentální rovnováhu a duševní zdraví.²⁶ Pohybu je zde dostatek, což potvrzují aktéři například tak, že po příchodu domů už jim nemají příliš energie nazbyt, protože práce na farmě jim většinou tuto složku zcela vyplní. *L: „Tady se nachodíme hodně. Tajhle sláma se nosí, seno se nosí vid', piliny se nosej...*“

Aktéři si vzpomněli například na nehodu s kolečkem, se kterým denně pracují a je občas obtížné s ním manipulovat: *V: „To není nic jednoduchýho. Jednou se nám stalo na farmě, že jsme tam kydali a kolečko se nám vysypalo, převrhlo. To bylo teda taky něco to tam dávat zase. To bylo teda hodně blbý.*“

I přes překážky a náročnost práce jsou ale aktéři velmi spokojení. *V: „Když to člověka baví ta práce, jo jako, je to hezký, že se o to člověk stará, ale je to hodně náročný.*“

²⁵ „ho“ – tím myslí svého pracovního kolegu, který je farmě zaměstnán také v rámci sociálního podniku a nedělá kvůli svým omezením některé fyzicky náročnější činnosti

²⁶ Frontiers | The cortisol response to exercise in young adults | Behavioral Neuroscience. *Frontiers | Peer Reviewed Articles – Open Access Journals* [online]. Dostupné z: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fnbeh.2015.00013/full>

3.4.3 Péče, starostlivost a individuální přístup

Významnou součástí práce aktéru na farmě lze označit souhrnným slovem péče, což je pro duševní zdraví výrazná oblast, a to jak přijímání péče od druhých, tak její poskytování druhým. Jedná se o širokou škálu aktivit zajišťující potřeby zvířat a celé farmy. Pečovat o něco souvisí s následující kapitolou o zodpovědnosti. Péče má v sobě i aspekt respektu vůči potřebám zvířete. Tuto skutečnost lze názorně pozorovat například na manipulování s mláďaty. Na farmě se pravidelně rodí mnoho zvířat. Aktéři velmi opatrně a ohleduplně manipulují například s mláďaty králíků. Při kompletním čištění králíkáren, které probíhá pravidelně jednou týdně, je třeba všechny kóje vyklidit, nanést nové piliny a slámu a odstranit staré. Králíky je třeba přitom přesouvat, aby bylo možné prostory kvalitně uklidit. Z aktérů je cítit při této činnosti ohromná citlivost ke všem živým tvorům s důrazem na jejich mláďata. Pečovat o taková živá stvoření zaměstnanec naplňuje radostí. *V: „To je pravda – když se člověk o něco stará, to je příjemnej pocit. Kontakt se zvířaty je taková terapie. Jako ta hipoterapie, třeba děti, když jsou nějak postižený, tak jim to pomáhá. Canisterapie to je se psem. Zvíře přijme člověka bezpodmínečně – přesně tak. Ta hipoterapie je dobrá taky, léčení vlastně.“*

Zvířata zde jsou vnímána se svými osobitými vlastnostmi. Všechna velká zvířata jako například krávy či prasata, a i většina těch menších má také jméno, což podtrhuje jejich výjimečnost a osobitý přístup k nim. Jména jsou udělována zvířatům podle abecedy a jde jak o běžná česká jména, která lze nalézt v kalendáři, tak i jména specifická vycházející z nějaké konkrétní vlastnosti zvířete či jiné originální přezdívky. Toto zosobňování zvířat vytváří vztah mezi zvířaty a aktéry více intenzivní. Zaměstnanci se tak nenacházejí jen mezi zvířaty, ale lze bez přehánění konstatovat, že jsou mezi přáteli, což má velmi blahodárný účinek právě na jejich duševní zdraví. Například dvě místní černostrakatá prasata se jmenují Blaženka a Růženka. Zde pro ukázkou popis krávy Jitky a Jahody, ze kterého je znát vnímání individuality zvířete a jeho specifík: *L: „Jitka byla odkojená z lahve, takže je víc zvyklá na lidi. Jahůdka, to je taky její dítě, to už je asi čtrnáctý nebo šestnáctý, to už je babička no. Ale je hodná jako, hodná je. Hodná Jitunka. Jahůdka někdy zlobí, kluci voděj krávy a někdy začne blbnout. Jitunka měla i dva bejčky. Ta měla Horymíra a Ignáce. Inseminovat Jitka už nejde, ale je pořád hezká a má krásný rohy. Je jí osmnáct, ale pořád je čilá. A víš, co má ráda – drbání pod krkem. Prostě to miluje, jo.“*

Vnímání potřeb ve smyslu pudů je zřetelně znát například u ovcí. Aktéři vodí pravidelně ovce, u kterých je cítit silný stádní instinkt. Je to síla, která je nutí držet se pohromadě,

protože jsou tak silnější. Jde o potřebu a vrozený instinkt, který v sobě zvíře má a zaměstnanci farmy s ním musí počítat.

I když to není přímo výslovně předepsanou součástí práce, při kontaktu se zvířaty a při obstarávání jejich potřeb se aktéři se zvířaty mazlí, hladí si je a jsou s nimi v blízkém kontaktu. Z rozhovorů vyplývá, že i to je prospěšné pro obě strany, jak pro zvířata, která mají rádi tento typ lidského kontaktu, tak pro samotné aktéry, kteří jim tak projevují lásku, která patří mezi základní potřeby nejen lidí, ale i zvířat. Co se týče například prasat, aktér popisuje kontakt s nimi následovně: *L: „Milujou drbání, to je pravda. Drbou se, štětiny no. Včera si tam lehly, to bylo hezký.“*

Citlivost zvířat například dokazuje i návštěva veterináře, kterou vždy dokážou vycítit, i když jsou pro ně okolní podmínky uzpůsobené co nejvíce tak, aby bylo vše stejné, standartní a pro zvíře nestresující. Zvíře ale vždy pozná přítomnost cizího člověka ve svém prostoru a někdy na to odmítavě reaguje. Zaměstnanci se proto co nejvíce snaží uzpůsobit prostředí tomu, aby se zvíře cítilo dobře a bylo co nejvíce zvyklé na veterinární procedury, a to například tak, že zvířata pravidelně vodí do prostoru, kde probíhá prohlídka, i mimo přítomnost lékaře, aby si zvíře na specifický prostor zvyklo a poté se nebálo.

Péče je nutná samozřejmě i zvířata, která nejsou příliš přítulná, což jsou zde dle výpovědí zejména husy, které si častým syčením ochraňují své teritorium. Když mají mláďata, je tento instinkt silnější. Je zde houser jménem Oskar, který chrání hejno, a kontroluje okolí před případným nebezpečím, což aktéři ale vnímají jako jeho přirozený postoj. *L: „On je jak voják, stráží to jak voják. My je necháme třeba na trávě tady, že oni se pasou na trávě, protože to taky potřebujou tu trávu vid', tak je necháme napást a pak je zaženeme domů. Nebo ráno, když je pouštím, to je křiku teda. Ten mě vždycky tak vítá, jo, Oskar.“*

Zvířata zde mají výborné podmínky k životu. Koně, které aktéři každé ráno, mimo případů výrazně špatného počasí, vodí ze stájí do rozsáhlých výběhů. *L: „Tady vlastně ty naše kobyly tady, ty mají asi dva nebo tři venkovní výběhy a mají ještě dva vnitřní. Ale jako velký jo. To jsou velký výběhy, takže vlastně mají možnost se tam proběhnout, že to tam mají veliký. Každý den jsou taky na pastvě ty kobyly. Tady ty naše kobyly, ty jsou zlatý. Ty jsou tak hodný. Proto s nima mají ty hipoterapie a jezdecký kroužky. Fakt jsou hodný, můžeš je pohladit. Tady fakt se mají dobře.“* Na tomto příkladu je názorně vidět, že co do procesu člověk dává, to se mu také vrací. Aktéři vnímají silně tuto přirozenou výměnu. Ke zvířatům se zde přistupuje s láskou, kterou pak oni jsou schopni vracet, na rozdíl od jiných prostorů, kde zvířata například nemají možnost výběhu, což bylo téma jednoho z rozhovorů.

Studentka dále doplnila k tématu pohled na přístup ke zvířatům v anonymních velkochovech a na farmách tohoto typu v souvislosti s pojmenováváním zvířat: *S: „Jakmile dáte zvířeti jméno, tak jste v háji.“* Pokud je i hospodářské zvíře vnímáno více jako mazlíček než potrava, je vnímání jeho smrti náročnější.

3.4.4 Zodpovědnost

Aktéři nesou za různé procesy na farmě zodpovědnost. Pocit zodpovědnosti dodává člověku sebevědomí a posiluje pozitivně vnímání sebe samého. Činnosti, které na farmě vykonávají, s sebou nese pocit zadostiučinění. Starat se o něco je dle nich velmi příjemný pocit. Pokud by zvířata nebyla nakrmena, měla by hlad. Pokud by nebyla čištěna, měla by zvýšené riziko nemocí. Pokud by nebyly zajišťovány jejich jakékoli další potřeby, strádala by. I s tímto přístupem vykonávají na farmě své činnosti. Ví, že se na ně zvířata i kolegové spoléhají a jednájí podle toho. Pocit zodpovědnosti je důležitým formujícím aspektem osobnosti. Každý člověk se potřebuje cítit za něco zodpovědný, nebo právě to mu pomáhá mimo jiné posilovat vlastní sebehodnocení.

Zodpovědnost lze sledovat například zejména v nestandardních podmínkách, které jakýmkoli způsobem komplikují normální provoz, což je v zemědělské produkci typicky různorodost počasí spojené se ztíženými podmínkami práce. Aktéři popisují, že činnosti jsou nutné provádět za každého počasí, nehledě na vlastní pohodlnost a komfort. Zodpovědnost zde není pouze za práci, ale i za samotná zvířata.

Je zde zřetelný pocit zodpovědnosti za zvíře například i po případném prodeji. Co se týče prodeje králíků: *L: „Tady se to prodá myslím jako nějakým hodnějším lidem. U těch lidí pak, co jsou, tak se tam mají dobře.“*

Během rozhovoru došlo i k diskusi o vlastních mazlíčcích, kdy jeden z aktérů nechová žádného, protože chovatelství si bohatě naplní při práci na farmě a také odhaduje své omezené časové i finanční možnosti, které je při péči o zvíře zodpovědné promýšlet. *L: „Tady těch zvířátek máme hodně, tak ani já bych nechtěla ani zvířátko domů, to stačí tady. O to se musí člověk starat. My jsme měli dva psy, ale už nemáme a bydlíme v bytě s bráchou vid'... Tady mám zvířátek až až až. Mně stačej ty zvířátka tady na Toulcáku, těch je dost.“* Naopak druhý aktér chová doma potkany, kteří jsou pro něj nejdůležitější, ale dále chová i kanárky a želvy. *V: „Já chovám od nějakých sedmnácti let potkany. To jsou takoví moji miláčci.“* Potkani a další menší hlodavci se nachází i v zookoutku Toulcova dvora, kam aktéři také pravidelně chodí a vykonávají část své práce. Friedmann a kolektiv odhalili souvislost mezi vlastnictvím domácího mazlíčka a dobou přežití po infarktu nebo těžké angíně pectoris. Těch, kteří zvíře

neměli, zemřelo 28 % během jednoho roku, nproti tomu těch, kteří zvíře měli, zemřelo do jednoho roku pouze ze 5,7 % (Friedmann in Sempik, 2010, s. 38).

Zodpovědnost je důležitou složkou v lidském životě, která dodává sebevědomí a pocit zadostiučinění. Aktéři se zde se zodpovědností setkávají na denní bázi, ale zároveň je dle aktérů v únosných limitech, aby ona nutnost zodpovědnosti nevytvářela příliš velký tlak, což by bylo pro duševní zdraví aktérů kontraproduktivní. Vědci Cutcliffe a Travale popisují na příkladu duševně nemocných pacientů jejich zlepšení v případě využití Green Care ve spojitosti se zodpovědností. Pacienti jsou zodpovědní za každodenní provoz zařízení a podílejí se na jeho provozu. Tyto činnosti působí terapeuticky (Cutcliffe a Travale 2016, s. 142-143).

3.4.5 Komunita

I na Toulcově dvoře, jakožto u většiny zaměstnání, je velmi zásadní kolektiv. Ještě než to samotní aktéři sami důrazně potvrdili, skupina působila velmi příjemně a provázaně. Je silně cítit, že zde nepracují jednotlivci, ale skupina. Dle Sempika je pro fungující kolektiv velmi důležitá komunikace. Prostřednictvím demokratických procesů ve skupině se v lidech posiluje vlastní hlas, kterým se mohou vyjádřit, najít své místo mezi ostatními a přebírání zodpovědnosti za sebe i za druhé (Sempik, 2010, s. 55).

Každý má různé schopnosti a vzájemně se doplňují. Panuje mezi nimi velmi humorná atmosféra. *V: „Pošťuchujeme se tady, ale to je normální.“* Znají se již mnoho let, i proto nechybí legrační průpovídky a vtipy mezi zaměstnanci. To vše ale se silným respektem k individualitě každého člena.

Zaměstnanci sami vyzdvihovali zejména ochotu a osobnosti svých nadřízených. Slovo „nadřízený“ může implikovat určitou mocenskou hierarchii, která je zde ve smyslu např. přerozdělování práce, zodpovědnosti a dělání důležitých rozhodnutí týkající se např. chodu farmy, ale rozhodně ne ve smyslu osobní roviny. V té jsou si tu lidé naprosto rovni, důvěřují si, naslouchají si a vzájemně se oceňují. Nebojí se před sebou ukázat své potřeby a adekvátně reagují na potřeby druhých.

L: „Kluci²⁷ jsou všichni bezvadný. Mám tady skvělou partu. Všechno děláme společně. Ta parta ta je důležitá. Rozumíme si. Když mám tady skvělou partu, tak je to super.“ Na otázku, zda by aktér chtěl případně měnit zaměstnání, odpověděl: *„No to vůbec, to ne.“*

Na Toulcově dvoře probíhají přes léto příměstské tábory, jejichž účastníci jsou po dobu konání tábora součástí chodu farmy a komunikují v případě potřeby i s aktéry, kteří na ně

²⁷ „kluci“ – tím jsou myšleni nadřízení vedoucí a kolegové

reagují pozitivně. Všimají si u nich pozitivního vlivu přírody, který jim farma zajišťuje. *L: „Třeba ty děti, co bydlej takhle na sídlišti... takže pro ty děti jako je to dobrý, že aj kontakt s těma zvířátkama vid', když třeba bydlej na sídlišti a nemaj žádný zvířátko doma vid', takže taky maj kontakt se zvířátkama. Oni jsou rádi no. Je to pro ně prima, pro dětičky.“* Děti se zde učí tomu, že se nemusí velkých zvířat bát, ale zároveň i tomu, že je třeba mít k nim respekt. Tím, že si zde mohou vyzkoušet bohatou řadu činností souvisejících s péčí o zvířata, se učí, se zvířata nejsou pouze jako domácí mazlíčci na hraní, ale že je s nimi spojeno spousta povinností, které je třeba pravidelně vykonávat.

Dětem i samotní aktéři přenechávají určitou část práce v případě potřeby. Například králíkům vykydají a vyčistí prostory, ale krmení přenechávají dětem. *L: „To je prima že aspoň ty že je tady nakrměj ty děti, že maj aspoň nákou pak činnost. Oni toho kolikrát nemůžou dělat tolik. My je nekrmíme, my jim to vykydáme, je lepší to nejdřív vykydat a až pak je nakrmit, dávat to do toho špinavýho, to nemá cenu.“*

Návštěvníci veřejnosti se zaměstnanců a aktérů při prohlídkách často ptají na doplňující informace, což se stalo například i přímo v průběhu výzkumu. Aktéři jsou připraveni ochotně odpovědět a jsou zde i takto nápomocní. Díky tomu, že se nejedná o separovaný mikrosvět, ale o prostor, který je takto otevřený všem, i osoba výzkumníka sem velmi rychle zapadla a nepůsobila aktérům svou přítomností problém.

Sempik upozorňuje také na to, že chápání komunit se liší v tom, zda je daná skupina součástí společnosti spíše individualistické nebo spíše kolektivistické. Západní kultura si komunitního života příliš necení, naopak kolektivistické kultury vnímají člověka primárně v rámci skupiny, nikoliv jako izolovaného jedince (Sempik, 2010, s. 57).

3.4.6 Režim

Chod života na farmě je protkán pravidelným režimem. To je znát jak v pravidelné docházce zaměstnanců, tak v organizaci jejich činností. Každý den má svůj řád, který napomáhá spleť organizaci činností na farmě. Denní režim je i dle Sempika důležitou součástí konceptu Green Care. Jedná se o znak, který přibližuje znevýhodněným zaměstnancům pracovní povinnosti platící pro všechny. V terapeutických kruzích se díky tomu pacienti cítí víc jako pracovníci, nikoli pacienti. Role zaměstnance je v tomto smyslu posilující. Lidé zde mají možnost být produktivní, ale zároveň zde nejsou pod tlakem. Mohou se zapojovat do sociálních interakcí, rozvíjet danou denní rutinu a strukturu (Sempik et al., 2010, s. 30). Aktéři si sami pochvalovali pravidelný režim, který jim vyhovuje, dává řád nejen činnostem na farmě, ale i jejich životům. V pracovní dny musí ve stejnou hodinu vstávat a být připraveni na zaměstnání. Jde o kombinaci dodržování pravidel, pocitu zodpovědnosti a

životních opakujících se rituálů, do kterých může spadat i ranní vstávání do práce. Všechny tyto činnosti mohou mít výrazně pozitivní účinky na duševní zdraví aktérů.

Takové rituály jsou pro člověka a jeho psychiku nesmírně důležité. Dle Roberta Fulghuma lze na takové každodenní činnosti nahlížet jako na posvátné zvyky, které tvoří naše životy. Zdají se na první pohled obyčejné a bezvýznamné, ale opak je pravdou. Pravidelnost dodává lidem pocit jistoty, na který se lze spolehnout a který pomáhá v chaosu každodenního přivalu podnětů najít cestu (Fulghum, 1995, s. 15-21).

Aktéři farmy mají mimo své osobní rituály spojené s dostavením se do práce i jeden ranní společný. Každé ráno, mimo výjimečné situace, které vyžadují jinak, se schází ve společné místnosti na snídani. Uvaří si kávu, posilní se, pokud to nestihli doma, ale hlavně se přivítají a připraví se na pracovní den. Většinou stihnou u tohoto rituálu probrat, co je daný den potřeba. Rozdělí si práci, sdělí si novinky a naladí se na chod farmy. I taková činnost je pro aktéry nesmírně důležitá, protože souvisí nejen s výhodami pravidelného režimu, ale i s neustálým utužováním kolektivu, který je pro ně zásadní a pro jejich duševní zdraví velmi prospěšný.

Režim farmy se odvíjí také od měnících se ročních období, která vyžadují pravidelně se měnící činnosti. Farma jede tedy v jistém smyslu v cyklickém koloběhu, který je pro přírodu přirozený, jak bylo ukázáno v teoretické části. Aktéři mají tento režim již plně zvnitřněný. Pracují zde zhruba deset let, na střídání ročních období jsou zde již zvyklí. I když jsou činnosti v různých obdobích různé obtížné, aktéři tuto skutečnost přijímají automaticky a nijak si na tento koloběh nestěžují, i když poukazovali na rozdílnost náročnosti. To popisovali konkrétně například na manipulaci se stavebním kolečkem, které je voženo po příjezdové cestě, jež je v zimě nutno udržovat, protože může být kvůli námrazám a sněhu nesjízdná. V zimě se v případě výrazného sněžení k Toulcovu dvoru nedostanou autobusy, čímž se aktérům výrazně ztíží doprava na farmu, ale situaci umí vždy nějakým způsobem operativně vyřešit. Vedoucí trefně komentuje: *N: „Jo tady se maká furt víceméně, no jak jinak, jinak to nejde, samo se to neudělá.“*

Sempik dále popisuje, že i Green Care programy v terapeutických komunitách, probíhající v zahradách nebo v zemědělských oblastech, jsou vytvářeny podle daných období. Typická délka pobytu v zařízení britské národní zdravotní služby je osmnáct měsíců, z čehož první tři jsou období „zabydlování“ a poslední tři období „přípravy na odchod“. Tento systém umožňuje, aby se roční období střídala s obdobím zrání (Sempik et. al., 2010, s. 58).

3.4.7 Surovost přírody, přirozený koloběh a kontakt se smrtí

Zaměstnanci jsou na farmě neustále přítomni přirozenému koloběhu života. Jsou u porodů nových mláďat, jejich příchodu na svět, ve kterém se musí velmi rychle zorientovat, až po smrt, po odchod ze známého světa. Přirozený výběr zajišťuje, že u zvířat například běžně dochází k tomu, že matka některá slabá mláďata nepřijme a nechá je zemřít. Mohlo by se zdát, že některé fáze tohoto koloběhu mohou být vnímány jako krutost, speciálně pro městského člověka prvního světa. Zaměstnanci ale vnímají všechny tyto a podobné aspekty přírody jako naprosto přirozené. Vnímají harmonii přírody a berou ji jako samozřejmou součást farmy.

Aktéři jsou zvyklí i na to, že se tam zvířata střídají a některá jsou na maso zabijena. *L: „Honza některý i zabíjí. Třeba když jsou velký prasátka, ted' jsou malinký, ale když jsou velký, tak Honza to maso taky prodává. Když třeba zabije nějakýho kohouta nebo slepici, tak to tady prodává. Akorát třeba když zabíjí prasátko, tak máme hlavu si tady vaříme, ovar.“*

I přesto, že je Toulcův dvůr v pražské Hostivaři, lišky sem čas od času chodí lovit slepice a jiné drobné ptactvo, s čímž se musí zaměstnanci vypořádávat. *L: „Vítek už tady našel tolikrát mrtvý, to je pak blbý, když zemře, no. To je pak většinou líto, když zemřou vid'. Minule nepřežily kachňata, namočily se, podchladily a máma už je nechtěla k sobě. Nebo jsme tady, jak tady máme ovečky, tak jsme tady měli jedno jehňátko, malý vid', ona měla dvě a jednoho přijmula, ale toho druhýho ne. Takže jsme museli toho jednoho krmit z flašky. Taky jsem to zkoušela s tou flaškou a pil, máma ho prostě nepřijmula. Takže se to občas stane, že přijme jednoho a druhýho ne, no. To tak někdy je no.“*

V zookoutku jsou mimo pískomilů, hadů, želv a dalších menších zvířat i potkani, kteří často trpí na nádory. Jedná se totiž o laboratorní potkany, kteří jsou jakožto druh na tato onemocnění nadmíru náchylní, protože vznikli genetickým šlechtěním. Právě tento typ potkanů se nachází i na farmě, kde jsou aktuálně dva a oba mají tento nádor, přičemž jeden má nádor zatím relativně malý a druhý má již poměrně velký, téměř jako lidská pěst. Tuto zkušenost má s vlastními potkany i samotný aktér, jenž je mimo farmy chová i doma. Nelitostná zkušenost zde spočívá v tom, že tyto potkaní nádory lze odoperovat, ale to je příliš finančně náročné²⁸ a cena nového potkana je naproti tomu velmi nízká, a proto se operace nádorů neprovádí. Aktéři zde tuto skutečnost přijímají a berou ji za samozřejmou. *V: „Jednou jsem se byl zeptat u veterináře, a on mi říkal – jo to by šlo, ale musel byste si zaplatit – tak to*

²⁸ veterinární odstranění nádoru se pohybuje v rozmezí od 3000 do 6000 Kč; cena potkana se pohybuje v rozmezí od 50 do 200 Kč; Zdroj: Vetcentrum | Ceník. Vetcentrum | Úvodní strana [online]. Copyright © 2017, VETCENTRUM DUCHEK, s.r.o. [cit. 16.08.2021]. Dostupné z: <https://www.vetcentrum.cz/cenik?tag=kralici:chirurgie>

řikám ne. On byl ještě nemocnej tak půjdu ještě k veterináři a oni říkali – tak víte co jako, dávejte mu nějaký vitamíny – tak jsem mu dával vitamíny a stejně mi umřel, tak já jsem za něj vyhodil dvě stovky, tak mě to problém nedělalo. To prostě umírá.“ Potkani se tak dožívají relativně nízkého věku.

Jeden z vedoucích pracovníků umí již díky létům praxe a díky vystudované myslivosti dobře odhadnout stav zvířat a zadání ostatním, co je třeba s nimi dělat. Stalo se zde například to, že byla nalezena dvě housata, kdy jedno z nich se již nehýbalo a bylo mrtvé a druhé se ještě hýbalo, ale bylo také mrtvé a šlo jen o samovolné záškuby těla. Aktéři jsou zde denně přítomni této přirozenosti přírody, která v sobě obsahuje například i takovéto zkušenosti a úkony.

Surovost spojenou se zemědělskou produkcí popisuje i studentka zemědělské školy a v této souvislosti konkrétně některé fáze procesu produkce mléka: *S: „...dá se ta inseminační dávka, když se to povede, tak má pak to tele, to tele se vlastně hned vezme pryč, dokud k němu nemá vztah, a v tu dobu má i mlíko... ona má to mlíko jen nějakou dobu, takže se pak přestane a zase se jede na novo, oplodnění, furt jede, když už nemůže a je z ní zasloužilá kráva, tak jde rovnou na jatka a je to takhle furt.“* Tento typ produkce se od zmiňované přirozenosti naopak vzdaluje. Farmy včetně sociálních farem se jí naopak přibližují.

3.4.8 Práce na farmě v porovnání s jiným zaměstnáním

Výhody sociální farmy jsou zřetelné i při porovnání minulého zaměstnání aktérů. Sami vyjadřují, že nechtějí své aktuální místo v žádném případě měnit a při popisu bývalých zaměstnání, se kterými mají zkušenost, oceňují právě touto komparací svou aktuální práci na farmě Toulcova dvora. *V: „Já jsem dělal u bráchy a tam je to hrozný. Brácha představuje veterány a tam se načuchá toho benzínu. Brácha tam nedělá nic jinýho než tam sestavuje veterány. Ale baví ho to.“* Aktér vyzdvihl a ocenil zejména venkovní prostředí, ve kterém má možnost na farmě pracovat, což je v porovnání s autodílnou, ve které si vyzkoušel pracovat v minulosti, výrazný rozdíl.

3.4.9 Výsledky práce a uspokojení

Mezi výsledky práce je možné zařadit i samotné produkty farmy, na kterých se aktéři svou prací částečně podílejí. Jsou blízko výrobním procesům a ví přesně, jak dané produkty, které si zde mohou zakoupit, vznikají. Vědí, v jakém prostředí jsou zvířata, která produkují dané statky a mají přehled o tom, co daná zvířata jí. *L: „Já kolikrát, když dojíme jednu kozu, já si právě беру čerstvě nadojený mlíko od kozy a to je dobrý. Taky si tady kupuju vajíčka*

čerstvý od slepiček. To mlíko čerstvě nadojený, to fakt je dobrý. Někteří lidem to smrdí, ale mě vůbec ne. Vždyť ta koza nic špatného nesní. V supermarketu už je chemie v tom. To je rozdíl vid', čerstvě nadojený a kupovaný. Kozí sýry mám taky ráda. Vajíčka čerstvý od slepiček, to je hodně velké rozdíl, jsou i chutnější.“

Objevuje se zde i téma kvality masa, jež je vyšší v porovnání s nabídkou konvenčních supermarketů. Pracovníci zde mají přesný přehled o stavu zvířete, o jeho stravě a zdraví a také mají dobrý pocit z toho, že byl zvířeti zajištěn spokojený život, na rozdíl právě od zmíněných konvenčních zdrojů masa typu velkochovů. Aktéři vnímají tento rozdíl a oceňují šetrné postupy na farmě. Studentka zemědělské školy doplňuje rizikový faktor, který se objevuje při zpracování a prodeji masa: *S: „...je spousta zbytků, ono se třeba využije to prase téměř celý, ale i tak jako pak to jde do těch obchodů a ne vždycky se to vykoupí, takže pak se to musí vzít a vyhodit. Že vlastně je to tak velký množství a máte tak velký výběr, že se to pak zase vyhazuje“.*

Co se týče uspokojení obecně, dle Wilsona existují lidské touhy po estetickém, intelektuálním, kognitivním, a dokonce i duchovním smyslu a uspokojení (Wilson in Sempik, 2010, s. 72). Pocit uspokojení může být v rámci individuálních preferencí činnostmi na farmě po dobře vykonané práci naplňován. Práce na farmě vyžaduje po aktérech fyzickou práci, jak bylo popsáno výše. Výzkumy ukazují, že například i třicet minut chůze na běžícím páse deset dní po sobě přináší významné snížení subjektivní hodnocení depresivních stavů, což se ještě násobí v případě kombinace s psychologickou terapií (Cutcliffe a Travale 2016, s. 140). Lze tedy vyhodnotit, že fyzická práce může být jedním z faktorů, jak lze podporovat duševní zdraví. *N: „Tady to jede jak na běžícím páse, musí to odsepat, když jeden nemůže, druhý zastoupí.“*

3.5 Terapeutický charakter farmy z hlediska naplňování potřeb

Terapeutické účinky sociálního zemědělství a vliv aktivit sociální farmy na duševní zdraví člověka tato práce nahlíží mimo jiné ve smyslu naplňování lidských potřeb. Sesbíraná empirická data budou v této kapitole vztažena ke konkrétním teoriím naplňování lidských potřeb představených v teoretické části práce. Jedná se o Maslowovu hierarchii potřeb, teorii potřeb Henryho Murraye a naplňování lidských potřeb z hlediska sociální práce.

Je třeba ještě před samotným rozbořením potřeb upozornit na to, že každý člověk je velmi individuální osobnost a následující příklady vychází z obecných teorií, které se snaží teoreticky rámcovat lidské potřeby, které se ale u konkrétních jedinců mohou více či méně lišit. Jsou zobecnitelné ve smyslu, že základ každé zmíněné potřeby má dle teorií každý

člověk, ale míra dané potřeby se liší. Pro každého je zkrátka důležité něco jiného a každý dává důraz na odlišnou kombinaci potřeb, což platí samozřejmě i na zde zkoumané aktéry.

3.5.1 Teorie potřeba Abrahama Maslowa

Maslowova teorie je specifická v tom, že oblasti lidských potřeb jsou zde seřazeny od základních přes potřeby psychologické až po seberealizační a naplňování vyšší potřeby je vždy podmíněno naplněním potřeby nižší. Postupně zde budou tyto stupně rozebrány a vztaženy k aktérům sociální farmy.

První, fyziologické potřeby jsou v běžném režimu naplňovány zčásti automaticky pomocí homeostázy, mezi něž náleží například dýchání, udržování tělesné teploty či funkce vnitřních orgánů. Dále sem patří i potřeby hladu, žízně, vylučování, rozmnožování, ale i potřeba fyzické aktivity. Tyto potřeby mají aktéři bezesporu naplněny.

Do vyššího stupně potřeb se řadí pocity bezpečí a jistoty. Ty zde nejsou zatím pojaty v psychologickém smyslu, ale spíše ve významu bezpečí jakožto zachování života, bytí v prostředí bez ohrožování na zdraví, ochrana před násilím či agresí vnějšího světa, jistoty zachovávající život. Aktérům na sociální farmě žádné takovéto bezprostřední nebezpečí ohrožující život nehrozí. Riziko zdravotní či jiné újmy způsobené fyzickou prací je zde sníženo na naprosté minimum. Aktéři zde nejsou nuceni do žádných rizikových činností či aktivit, které by mohli jejich bezpečí nadměru ohrozit, lze tedy považovat i tyto potřeby bezezbytku naplněné.

Třetí v pořadí jsou v pyramidě potřeba lásky, přijetí a sounáležitosti. Tento stupeň úzce souvisí s pojetím komunity na dané sociální farmě. Aktéři výslovně vyzdvihovali vynikající kolektiv, který na farmě po celou dobu jejich práce přetrvává. Oceňovali vstřícnost svých nadřízených, přátelskost panující mezi kolegy a celkovou automatickou nápomocnost okolí. Potřeba přijetí je pro aktéry sociální farmy speciálně důležitá. Znevýhodněným aktérům, jimž je ze zdravotních důvodů omezen vstup na otevřený pracovní trh, je pravděpodobně omezen přístup i k některým dalším oblastem ve společnosti života a mohou se snadněji cítit vyloučení než majoritní společnost. Tato potřeba je tedy naplňována jednak pomocí fungující komunity, která jim zajišťuje přijetí a pocit sounáležitosti a jednak i od samotných zvířat, které aktérům projevují své bezpodmínečné přijetí, což může mít velmi významné pozitivní terapeutické účinky na jejich duševní zdraví.

Předposledním stupínkem Maslowovy pyramidy je potřeba úcty a uznání. Tyto nároky lidské psychiky zde splňují svým vstřícným přístupem nadřízení a další kolegové aktérů. Jejich práce je zde pravidelně oceňována a není brána jako samozřejmost. Uznání lze v jejich činnosti najít i u již zmíněného bezpodmínečného přijetí zvířaty, která jsou závislá na jejich

péči. Aktivita na farmě, které z velké části spočívají právě v péči o zvířata, vytváří pro aktéry pocit jejich nepostradatelnosti. Úctu aktérům zajišťuje i respekt, který na Toulcově dvoře vůči sobě všichni pracovníci mají a nikomu na základě jeho postižení či jiné charakteristiky nesnižují jeho hodnotu. Lidé jsou si zde rovni, což je základní předpoklad pro potřebu úcty.

Poslední a také nejvyšší potřebou Maslowovy pyramidy je růstová potřeba seberealizace a sebeaktualizace. Tato potřeba je částečně osobního a charakteru a může být i intimní a soukromou záležitostí každého jedince. Její důkladné prozkoumání tedy překračuje limity této práce, ale poukázat na potenciální hybné síly podporující seberealizaci je zde možné a žádoucí. Tuto potřebu lze chápat jako sílu povzbuzující jedince k využití veškerých svých potencialit. Člověk vykonává činnosti s přispíváním své individuality, která jim dodává osobní přidanou hodnotu. Aktéři mají vliv na určitá rozhodnutí souvisejících s chodem farmy, což jim dodává sebevědomí. Mají také zodpovědnost za rozličné úkony související se zaměstnáním, a to například při mnoha fázích procesu péče o zvířata. Pocit zodpovědnosti může být na jednu stranu svazující, ale na stranu druhou dokáže výrazně pozitivně podporovat sebepojetí, protože je tím jedinci svěřena důvěra. Úspěšné plnění těchto povinností je opět silnou hnací silou zvyšování sebevědomí, díky čemuž aktéři lépe zvládají i další činnosti mimo farmu. Specifické překážky, které aktéři na farmě překovávají jakož i řešení problémů, otevírají mimo jiné i prostor kreativitě, které taktéž spadá do této vrcholné špičky Maslowovy pyramidy.

Všech pět úrovní této pyramidy je zde minimálně částečně úspěšně naplňováno. Pro potřeby práce při zkoumání terapeutického charakteru sociálního zemědělství jsou významné zejména poslední tři stupně, které souvisí úzce přímo s duševním zdravím. V souladu s touto teorií ale až po naplnění potřeb nižších. Na konkrétních případech zde bylo ilustrováno, že aktéři se nachází v podporujícím prostředí, které dovoluje tyto potřeby svobodně naplňovat a dávat jim pro podporu mentální rovnováhy kýžený prostor.

3.5.2 Teorie potřeb Henryho Murraye

Henry Murray nahlíží na potřeby ve smyslu pudů pohánějící lidské jednání. Pro potřeby této práce se lze zaměřit zejména na potřeby psychické a sociálně vztahové. Potřeby viscerogenní jsou, podobně jako u části potřeb v Maslowově pyramidě, homeostatického charakteru, tedy naplňující se bez vědomého přičinění. Murray a následně i jeho pokračovatelé rozdělili potřeby do více než dvaceti kategorií vypsanych v teoretické části. Pro požadavky tématu této práce se hodí zdůraznit a rozebrat zejména některé z nich týkající se aktivit na sociální farmě, které jsou u aktérů na sociální farmě více či méně naplňovány, čímž lze rovněž popsat konkrétní pozitivní terapeutické účinky sociálního zemědělství.

Významnou potřebou, kterou si aktéři při práci na sociální farmě naplňují, je potřeba pečování. Jedná se o touhu mít za něco zodpovědnost, starat se o něco nebo o někoho a vyhovovat jeho individuálním potřebám. Na farmě mají aktéři mnoho svých pracovních povinností spojených právě s péčí, jak bylo podrobněji rozebíráno již výše v analýze výsledků. Pečují o zvířata tím, že jim pravidelně vyklízí prostory, krmí je a laskají, čímž jim projevují lásku a zároveň naplňují i svou potřebu pečování.

Potřeba poznávání je zde naplňována možnostmi pestrých aktivit, které si mohou aktéři i nad rámec své pracovní doby vyzkoušet. Práce na farmě je velmi rozmanitá a nestereotypní, která navíc může přinášet výzvy ve formě řešení různých nenadálých situací, a proto je zde poznávání zahrnuto. Aktéři zde pracují přes deset let, ale své zaměstnání popisují jako stále měnící se a nové.

Třetí významnou potřebou, kterou si na farmě aktéři realizují, je nezávislost. Ta je pro osoby částečně vyloučené z pracovního trhu obzvlášť důležitá, protože v mnoha aspektech jejich života jsou kvůli zdravotnímu postižení závislí více či méně na druhých. Lze předpokládat, že potřeba nezávislosti je tedy v mnoha ohledech u zkoumaných aktérů naléhavější. Na farmě mají v plnění svých úkolů volné ruce. Nikdo je při práci nemonitoruje, je jim dána důvěra a v případě potřeby mají vždy na dosah pomocnou ruku kolegů či vedoucích a dalších pracovníků Toulcova dvora. Nezávislost je zde naplňována důvěrou okolí a využitím vlastního potenciálu, který jim dovoluje plnit samostatně zadané úkoly. Nezávislost lze v širším smyslu u aktérů spatřovat i celkově v tom, že díky zaměstnání na sociální farmě jsou více finančně nezávislí, což člověku opět může dodávat sebevědomí a tím podporovat duševní zdraví.

Mezi další potřeby, které jsou zde minimálně částečně naplňovány, se hodí zmínit například potřeba úspěšného výkonu, uznání, prisvojování, pořádku, uchovávání, tvoření a sdružování. Mnoho z těchto zmíněných potřeb je podporováno fungující komunitou, kterou aktéři opakovaně vyzdvihují. Neopominutelnou psychogenní potřebou je i moc nadvlády. Není myšlena primárně ve zneužití dominance, jak by se mohlo zdát, ale je to dle Murraye přirozená lidská potřeba moci, která nemusí být spojena s negativními důsledky. Zde může být částečně naplňována při péči o zvířata, která jsou mimo některá velká hospodářská zvířata slabší a bezbranná a aktéři si mohou právě péčí o ně naplňovat přirozenou potřebu dominance.

3.5.3 Potřeby z hlediska sociální práce dle Oldřicha Matouška

Z perspektivy sociální práce jsou potřeby chápány mimo jiné jako způsob začleňování se do světa a společnosti. Hodí se zde tedy vyzdvihnout tvoření lokálních komunit, což je významná část sociálního zemědělství. Oldřich Matoušek, psycholog a odborník v oblasti

sociální práce, rozdělil podle Pražské školy potřeby do pěti kategorií, které jsou hierarchicky seřazeny a každá vyžaduje odlišné řešení.

Na prvním místě je potřeba stimulace. Zaměstnání na sociální farmě je na přijímání podnětů výjimečně bohaté. Člověk potřebuje neustále stimulovat své vnímání novými podněty. Tato potřeba je zdě naplňována zejména proto, že práce na farmě není stereotypní. Jednak se zde tvoří stále nové aktivity a jednak při opakování aktivit stejný dochází k proměně okolí. To se může týkat například proměnlivosti počasí a dalších venkovních podmínek. Dále i proměnlivosti samotných zvířat, která rostou, na základě čehož mění své chování. Neustálou novost podnětů podporuje na Toulcově dvoře i neobyčejná otevřenost veřejnosti. Jednak zde probíhají programy, kde se střídají stále noví lidé, se kterými aktér přichází do styku, a jednak je farma otevřena prohlídkami i široké veřejnosti, která je také neopomenutelným zdrojem nových podnětů.

Druhá potřeba se nazývá potřeba smysluplného světa a spadá sem tíhnutí k řádu v chaosu, k vytvoření organizovaného prostředí. I tato potřeba je na Toulcově dvoře úspěšně naplňována. Aktéři pracují v organizovaném prostředí, vše má své určené místo, každý proces má svá nutná pravidla. Péče o zvířata je zde dobře koordinovaná. Aktéři zde fungují v systematickém režimu, ať už se týká času, tedy pravidelné pracovní doby, nebo pravidelných úkonů při náplni své práce. Důkazem řádné organizovanosti budiž i široká řada nejrůznějších aktiv a programů, které zde zdařile a pravidelně probíhají. Aktéři ví, koho se v případě jakékoliv nejasnosti mají zeptat, a žádný nepříjemný chaos způsobující úzkost tu nehrozí.

Třetí kategorií je potřeba jistoty a bezpečí. Tato potřeba se částečně shoduje s třetím stupínkem Maslowovy pyramidy, ale zde je navíc v souvislosti s attachmentem, který se tvoří v dětství v primárnímu pečovateli. Otázka attachmentu je osobní záležitostí aktérů, která přesahuje možnosti této práce, ale pocit jistoty a bezpečí je zde ve svých limitech dodržen. Konkrétně například pocit jistoty zde lze ilustrovat na stabilitě pracovního poměru a bezpečí na pracovním prostředí, kde dává důraz na eliminaci veškerých možných rizik.

Čtvrtou kategorií je potřeba osobní identity, která se váže k začlenění ve společnosti a socializaci. Jedná se o potřebu být součástí větší skupiny lidí a jednoduše někam patřit. Na farmě funguje komunitní život velmi dobře. Aktéři speciálně vyzdvihovali dobrou atmosféru, která na pracovišti panuje a je silně cítit i pro návštěvníky. S kolegy a dalšími pracovníky utužují vztahy i nad rámec své pracovní doby. Udržují každodenní rituály posilující jejich soudržnost. Důležitou součástí naplňování této potřeby je i respekt k individuálním

odlišnostem aktérů. Právě tím lze budovat osobní identitu, která je díky přijetí okolím posilována.

Pátou a poslední kategorií lidských potřeb z hlediska sociální práce je potřeba „otevřené budoucnosti“, čímž je myšlena představa životní perspektivy do budoucna. Ta je aktérům zajištěna například stabilním zaměstnáním. Aktéři zde začínali na brigádní pozici a následně dostali pracovní smlouvu, která jim zajišťuje větší jistoty i v právním slova smyslu. Pracují zde bez problémů již více než deset let a je velmi pravděpodobné, že tomu tak bude i v budoucnu. Výslovně se vyjádřili, že dané místo nechtějí za žádnou cenu opouštět.

Pokud je nějaká z výše zmíněných potřeb dlouhodobě neupokoována, dochází k psychické deprivaci, která má velmi neblahé důsledky na duševní zdraví člověka. Aktéři zde mají více či méně naplňovány všechny zmíněné potřeby. Konkrétní motivy a míra uspokojování dané potřeby se samozřejmě odvíjí také od individuálních charakteristik aktérů, ale z obecného hlediska pozorovatele má jejich práce na sociální farmě ve všech zmíněných oblastech na duševní zdraví aktérů pozitivní vliv.

3.6 Shrnutí analytické části

Na závěr empirického oddílu práce bych ráda shrnula poznatky analytické části a vztáhla je konkrétně k výzkumným otázkám definovaným na začátku. Jak vnímají aktéři činnosti prováděné na sociální farmě lze širokou optikou nalézt ve všech definovaných kategoriích. Důležité je, že činnosti vnímají jako práci, za kterou nesou zodpovědnost a na kterou mohou být pyšní. Že ji provádějí v komunitě, kterou mají rádi a do které se rádi každý den vrací. Že mají tyto činnosti velký vliv i na jejich duševní zdraví, jejich život je se sociální farmou natolik spjatý, že nechtějí měnit svou situaci na život bez Toulcova dvora, o čemž ani nemusí uvažovat, protože sociální farma jim zajišťuje stabilní pracovní perspektivu do budoucna. Aktéři vnímají práci na farmě jako něco, co dělat chtějí nikoliv musí. Jistě existují více oblíbené činnosti a méně oblíbené činnosti, ale v součtu si dovoluji tvrzení, že jsou na této sociální farmě opravdu spokojeni.

Které aktivity pomáhají aktérům s duševním zdravím je předesláno zejména v teoretické části v kapitolách o spojení člověka a přírody. Práce zde uvádí příklady pozitivního působení přírodních aspektů na člověka. Důležitým zdrojem jsou pro tento aspekt práce vědci manželé Kaplanovi, kteří svou jedinečnou optikou nazírají přírodní prvky kolem nás a propojují je s jejich pozitivními účinky. V analytické části se to týká zejména kapitoly o individuálním přístupu ke zvířatům, o surovosti a koloběhu přírody, o všudypřítomných cyklech a probíhajícím režimu a i o náročnosti práce specifické pro zemědělskou oblast. Duševní zdraví

je bez odbočení do psychologie široké a obtížně uchopitelné spojení, jež si zde ale dovoluji používat ve smyslu pozitivních účinků na mentální zdraví člověka popsaných právě již v teoretické části.

Práci se zvířaty se věnují zejména kapitoly o péči, starostlivosti a individuálním přístupu, které poukazují na specifický přístup aktérů ke zvířatům a to, jak se vzájemně ovlivňují. Poukazují na specifické situace, ve kterých se aktéři nachází a které odkrývají vztah k jejich němým přátelům. Na sociální farmě totiž opravdu nejsou zvířata vnímána jako položky na seznamu nebo snad dokonce jako věci. Aktéři s nimi jednájí s respektem a učí se jejich hranice stejně jako určování vlastních. Se zvířaty je ale samozřejmě spojena i smrt, se kterou se zde aktéři relativně často setkávají a i tento aspekt práce na farmě je pro fungování a pro ně samotné velmi důležitý. Není důvod se smrti v tomto smyslu nikterak vyhýbat. I tato stránka je důležitou součástí práce na farmě, na což se zaměřuje zejména kapitola o surovosti přírody, koloběhu a smrti.

Závěrečná výzkumná otázka tážající se na naplňování potřeb je jednak vztáhnuta ke konkrétním třem perspektivám na lidské potřeby a motivace v teoretické části a samostatně v části empirické a jednak se ve vymezených kategoriích objevuje zejména v kapitolách o seberealizaci, překonávání překážek, péči či výsledcích práce a uspokojení z ní plynoucí. Konceptuální rámce vycházející z Abrahama Maslowa, Henryho Murraye a Oldřicha Matouška nabízí různé pohledy na lidské potřeby a zejména různá dělení, která se částečně liší a částečně i prolínají či doplňují. Tyto konkrétní kategorie potřeb jsou pak popsány v analytické části přímo na příkladech aktérů sociální farmy Toulcova dvora a v samostatné kapitole.

4 Závěr

Sociální zemědělství je relativně mladou a inovativní součástí občanského sektoru, konkrétněji sociálního podnikání, která se v posledních letech příznivě rozvíjí. Uskutečňuje se na sociálních farmách, kterých celosvětově neustále přibývá. Snoubí se zde zemědělský účel s účelem sociálním, což přináší společnosti mnoho přínosů. Jednou z nesporných výhod sociálního zemědělství je jeho terapeutický charakter a vliv na zdraví aktérů sociálního zemědělství, který zkoumala pomocí případové studie tato diplomová práce.

Teoretická část diplomové práce předstřela chápání konceptu a pojmu sociálního zemědělství, situaci v České republice a v zahraničí, související pojmy jako Green care, animoterapie, zahradní terapie a další příbuzné koncepty popisující vztah člověka k přírodě, které tvoří podstatu sociálního zemědělství a lze je nalézt v činnostech sociální farmy. Empirická část zkoumala pomocí případové studie terapeutický charakter sociálního zemědělství, který si zde dala za cíl popsat. Výzkum probíhal na Toulcově dvoře, kde se nachází sociální farma se zaměstnanci, kteří jsou znevýhodněni na pracovním trhu z důvodu zdravotního postižení. Výzkumu se chtěli účastnit pouze dva znevýhodnění zaměstnanci. Tento limitovaný vzorek byl doplněn rozhovory i s dalšími účastníky dění sociální farmy. Případová studie pak dovoluje čerpat z více zdrojů dat, což je zde mimo rozhovorů i pozorování a analýza dalších dokumentů.

Analýza výsledků rozdělila interpretovaná data do konkrétních kategorií zaměřující se na různé aspekty terapeutického charakteru sociálního zemědělství. Jsou jimi seberealizace, překonávání překážek a náročnost práce, péče, starostlivost a individuální přístup, zodpovědnost, komunita, režim, surovost přírody, přirozený koloběh a kontakt se smrtí, práce na farmě v porovnání s jiným zaměstnáním, výsledky práce a uspokojení. Působení aktérů na sociální farmě bylo dále nahlíženo perspektivou naplňování lidských potřeb, a to z pohledu hierarchické pyramidy potřeb Abrahama Maslowa, teorie potřeb Henryho Murraye a nakonec perspektivou sociální práce dle Oldřicha Matouška. Přínos práce spočívá zejména ve zkoumání jednoho konkrétního případu a v kategorizaci oblastí terapeutického charakteru sociálního zemědělství.

Koncept sociálního zemědělství si do budoucna zaslouží více pozornosti díky svým nepopíratelným výhodám pro mnoho sektorů společnosti a mimo jiné i pro svůj terapeutický charakter, který popisuje právě tato diplomová práce.

Literatura

BECK, Brett L. *Psychology Basics*. 2. 2005, 624-629. ISBN 9781587653179.

BERGET, B., B. BRAASTAD, A. BURLS, M. ELINGS, Y. HADDEN, R. HAIGH, J. HASSINK a D.K. HAUBENHOFER. *Green Care: a Conceptual Framework*. A Report of the Working Group on the Health Benefits of Green Care [online]. 2010 [cit. 2021-7-14]. ISSN edsagr.

BETLACHOVÁ, M., P. UHLÍŘ, H. BEDNÁŘÍKOVÁ a A. FRITSCHEROVÁ. Hipoterapie a její možnosti využití v rehabilitaci. *Rehabilitation* [online]. 2016, 23(3), 168-176 [cit. 2021-8-14]. ISSN 12112658.

Botič, o.p.s., 2020, *Výroční zpráva*, Praha Hostivař

BOUZENITA, Anke Iman a Aisha Wood BOULANOUAR. Maslow's hierarchy of needs: An Islamic critique. *Intellectual Discourse* [online]. 2016, 24(1), 59-81 [cit. 2021-7-14]. ISSN 01284878.

CARVER, Charles S. a Michael F. SCHEIER, 2000. *Perspectives on Personality*. Boston: Allyn and Bacon.

CUTCLIFFE, John R a Rodger TRAVALE. Unearthing the Theoretical Underpinnings of “Green Care” in Mental Health and Substance Misuse Care: Theoretical Underpinnings and Contemporary Clinical Examples. *Issues in Mental Health Nursing*. 2016, , 137-147. ISSN 0161-2840.

DEES, J. Gregory. The Meaning of “Social Entrepreneurship”. Stanford University, 1998.

DOHNALOVÁ, Marie, Lenka DEVEROVÁ, Kateřina LEGNEROVÁ a Tereza POSPÍŠILOVÁ. *Lidské zdroje v sociálních podnicích*. Praha: Wolters Kluwer, 2015. ISBN 978-80-7552-060-9.

DOHNALOVÁ, Marie, Petra FRANCOVÁ, Eliška HUDCOVÁ, Nad'a JOHANISOVÁ, Gabriela KURKOVÁ, Karel RYCHTÁŘ, Monika ŠIKULOVÁ a Markéta VINKELHOFEROVÁ. *Zpráva o stavu sociálního podnikání v ČR 2018*. Praha: TESSEA, 2018.

ENVIRA, o.p.s., 2019, *Výroční zpráva*, Praha Hostivař

FRANCOVÁ, Petra a Gabriela KURKOVÁ. *Podnikejte pomalu: Zkušenosti sociálních podniků se zaměstnáváním osob s mentálním postižením a s duševním onemocněním*. Praha: P3 – People, Planet, Profi t, 2015.

FRAŇKOVÁ, Eva. *Sociální podniky a jejich ekosystémy v Evropě: Shrnutí národní zprávy*. 2019.

FULGHUM, Robert. *Od začátku do konce: naše životní rituály*. Přeložil Jiří HRUBÝ. Praha: Argo, 1995. AAA (Argo). ISBN 80-85794-44-6.

GALLIS, Christos. *Green Care: for Human Therapy, Social Innovation, Rural Economy, and Education*. 2013. ISBN 9781624174797.

GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Argo, 2013. ISBN 728-80-257-0807-1.

GLAB, Harriet a Eric BRYMER. *The Human–Nature Experience: A Phenomenological-Psychoanalytic Perspective*. *Frontiers in Psychology* [online]. 2018, 9 [cit. 2021-7-15]. ISSN 16641078. Dostupné z: doi:10.3389/fpsyg.2018.00969

GORDON, Michael. *Typologie "tradic" sociálních podniků*. 2015.

GORMAN, Richard a Joanne CACCIATORE. *Care-farming as a catalyst for healthy and sustainable lifestyle choices in those affected by traumatic grief*. *NJAS – Wageningen Journal of Life Sciences* [online]. 2020, 92 [cit. 2021-7-16]. ISSN 15735214. Dostupné z: doi:10.1016/j.njas.2020.100339

GRAHN, P. a U.A. STIGSDOTTER. *Landscape planning and stress. Urban Forestry and Urban Greening* [online]. 2003, 2(1), 1 – 18 [cit. 2021-7-14]. ISSN 16108167. Dostupné z: doi:10.1078/1618-8667-00019

HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7367-040-2.

HIENL, Petr a kolektiv autorů, *Jak začít podnikat v zemědělství*. Praha: Ústav zemědělské ekonomiky a informací, 2013.

HUDCOVÁ, E., T. CHOVANEC a J. MOUDRÝ. Social entrepreneurship in agriculture, a sustainable practice for social and economic cohesion in rural areas: The case of the Czech Republic. *European Countryside* [online]. 2018, 10(3), 377 – 397 [cit. 2021-7-20]. ISSN 18038417. Dostupné z: doi:10.2478/euco-2018-0022

HUDCOVÁ, Eliška, Jan MOUDRÝ, Tereza VESELÁ a Tomáš CHOVANEC. *Sociální zemědělství a podnikání v českých regionech: inspirativní projekty, realizované workshopy, podpora vybraných aktivit z Programu rozvoje venkova*. Praha: Ministerstvo zemědělství, 2019. ISBN 978-80-7434-488-6.

CHANDLER, Cynthia a Greensboro ERIC CLEARINGHOUSE ON COUNSELING AND STUDENT SERVICES. *Animal-Assisted Therapy in Counseling and School Settings. ERIC/CASS Digest* [online]. 2001 [cit. 2021-7-19]. ISSN ERICRIE0.

Charta sociální ekonomiky. CEP-CMAF, 2002.

CHOVANEC, Tomáš, Eliška HUDCOVÁ a Jan MOUDRÝ. *Sociální zemědělství: dokument zpracovaný v rámci pracovní komise sociálního zemědělství při Ministerstvu zemědělství*. [Praha]: Ministerstvo zemědělství, 2015. ISBN 978-80-7434-213-4.

JAROLMEN, Joann a Gunjan PATEL. The Effects of Animal-Assisted Activities on College Students Before and After a Final Exam. *Journal of Creativity in Mental Health* [online]. 2018, 13(3), 264-274 [cit. 2021-7-19]. ISSN 15401383. Dostupné z: doi:10.1080/15401383.2018.1425941

JOHANISOVÁ, Naďa. Alternativy podnikání v nerůstové ekonomice. *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* [online]. 2015, 2013(2), 59-77 [cit. 2022-02-22]. ISSN 0567-8293. Dostupné z: doi:10.14712/24647055.2014.3

KAPLAN, R. a S. KAPLAN. *The experience of nature: a psychological perspective*. 1989. ISBN 0521341396.

KRIVOŠÍKOVÁ, Mária. *Úvod do ergoterapie*. Praha: Grada, 2011. ISBN 978-80-247-2699-1.

- LECK, C., D. UPTON a N. EVANS. Growing well-beings: The positive experience of care farms. *British Journal of Health Psychology* [online]. 2015, 20(4), 745 - 762 [cit. 2021-7-16]. ISSN 20448287. Dostupné z: doi:10.1111/bjhp.12138
- LU, S., Y. ZHAO, J. LIU, F. XU a Z. WANG. Effectiveness of Horticultural Therapy in People with Schizophrenia: A Systematic Review and Meta-Analysis. *International journal of environmental research and public health* [online]. 2021, 18(3) [cit. 2021-7-19]. ISSN 16604601. Dostupné z: doi:10.3390/ijerph18030964
- MASLOW, Abraham Harold, 1970. *Motivation and Personality*. 2nd edition. Harper & Row, Publishers.
- MASLOW, Abraham Harold. A theory of human motivation. *Psychological review*, 1943, 50.4: 370.
- MATOUŠEK, Oldřich. *Metody a řízení sociální práce*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-548-2.
- MATOUŠEK, Oldřich. *Základy sociální práce*. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-473-7.
- MINISTERSTVO PRÁCE A SOCIÁLNÍCH VĚCÍ. *Strategický rámec politiky zaměstnanosti do roku 2030*. 2019.
- MOCHIZUKI-KAWAI, H., T. SAKABA a Y. YAMAKAWA. Indoor horticultural therapy for older adults living in a nursing home: Bedside structured floral arrangement program. *Geriatrics* [online]. 2021, 21(6), 538-539 [cit. 2021-7-19]. ISSN 14470594. Dostupné z: doi:10.1111/ggi.14155
- MOUDRÝ, Jan. *Základní principy ekologického zemědělství: odborná monografie*. V Českých Budějovicích: Jihočeská univerzita, Zemědělská fakulta, 2007. ISBN 978-80-7394-041-6.
- MURRAY, Henry A. *Explorations in personality*. Second printing 1947. New York: Oxford university press, 1938.
- NERANDŽIČ, Zoran. *Animoterapie, aneb, Jak nás zvířata léčí: praktický průvodce pro veřejnost, pedagogy i pracovníky zdravotnických zařízení a sociálních ústavů*. Praha: Albatros, 2006. Albatros Plus. ISBN 80-00-01809-8.
- NEUBERGER, Konrad. *The correlation effect of horticultural activities: The influence of working with plants on human experiences*. Green Care in Agriculture: Health effects, Economics and Policies. Thessaloniki: University Studio Press, 2007, , 153-166.
- NOVOTNÁ, Hedvika, Ondřej ŠPAČEK a Magdaléna ŠTOVÍČKOVÁ, ed. *Metody výzkumu ve společenských vědách*. Praha: FHS UK, 2019. ISBN 978-80-7571-025-3.
- ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT. *Multifunctionality: The Policy Implications*. OECD Publications, 2003, ISBN 92-64-10451-8
- PELC, Stanko. *Societies, Social Inequalities and Marginalization: Marginal Regions in the 21st Century*. 00002. 2017. ISBN 978-3-319-50997-6.
- PLHÁKOVÁ, Alena. *Dějiny psychologie*. 2., přepracované a doplněné vydání. Praha: Grada, 2020. Psyche (Grada). ISBN 978-80-271-2528-9.
- PLHÁKOVÁ, Alena, 2021. Motivace a osobnost [recenze]. *Psychologie: elektronický časopis ČMPS*. 15(3), 43-45. Dostupné z: doi:https://doi.org/10.29364/epsy.417

PLHÁKOVÁ, Alena. *Učebnice obecné psychologie*. Praha: Academia, 2004. ISBN 80-200-1086-6.

PLOEG, J.D. van der. Revitalizing agriculture: farming economically as starting ground for rural development. *Sociologia Ruralis* [online]. 2000, 40(4), 497-511 [cit. 2021-8-20]. ISSN 00380199.

PODEŠVA, Libor. *Manuál zaměřený na integraci osob se zdravotním postižením do společnosti*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2007. ISBN 978-80-244-1629-8.

RENNEROVÁ, Zuzana. *Sociální podnikání, sociální inovace a sociální začleňování*. Asociace nestátních neziskových organizací v ČR, 2018.

RUSH, Benjamin. *Medical inquiries and observations upon the diseases of the mind*. New York: Published under the auspices of the Library of the New York Academy of Medicine by Hafner Pub. C., 1962.

Sdružení SRAZ – Společně za radostí a zdravím, z. s., 2020, *Výroční zpráva*, Praha Hostivař

Semínko o.p.s., ekologická mateřská škola, 2019-2020, *Výroční zpráva*, Praha Hostivař

SEMPIK, Joe, Rachel HINE a Deborah WILCOX. *Green care: A Conceptual Framework: A report of the Working Group on the Health Benefits of Green Care*. Loughborough University, 2010. ISBN 978-1-907382-23-9.

SEYMOUR, John. *The Self-Sufficient Gardener: A Complete Guide to Growing and Preserving All Your Own Food*. Garden City, New York: Doubleday & Company, 1980. ISBN 0-385-14671-X.

Sociální zemědělství – Sociální zemědělství. *Sociální zemědělství – Sociální zemědělství* [online]. Dostupné z: <http://www.socialni-zemedelstvi.cz/>

TEASDALE, Simon. *What's in a Name? Making Sense of Social Enterprise Discourses*. 2012.

TODOROVA, Stela a Jordanka IKOVA. Multifunctional Agriculture: Social and Ecological Impacts on the Organic Farms in Bulgaria. *Procedia Economics and Finance* [online]. 2014, 9, 310-320 [cit. 2021-7-26]. ISSN 22125671. Dostupné z: doi:10.1016/S2212-5671(14)00032-X

TODOROVA, Stela a Aneliya PARZHANOVA. THE ROLE OF MULTIFUNCTIONAL AGRICULTURE FOR SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT. *Scientific Papers: Management, Economic Engineering in Agriculture* [online]. 2021, 21(2), 645-652 [cit. 2021-7-26]. ISSN 22847995.

Toulcův dvůr, veřejně prospěšná organizace, 2020, *Výroční zpráva*, Praha Hostivař

Zdroje empirické části – zvlášť

- rozhovory = hlavní: rozhovory s „Lenkou“ (28. 7. 2021, 5. 8. 2021, 12. 8. 2021), rozhovory s „Václavem“ (5. 8. 2021, 12. 8. 2021); doplňkové: rozhovory s „Nadřizény“ (28. 7. 2021), rozhovory se „Studentkou“ (5. 8. 2021)

- pozorování = 28. 7. 2021, 5. 8. 2021, 12. 8. 2021

- dokumenty: výroční zprávy organizací SRAZ, z.s., Botič o.p.s., sociální podnik ENVIRA o.p.s., webové stránky Toulcova dvora viz Literatura